

Ш. РАҲМАТУЛЛАЕВ

НУТҚИМИЗ КЎРКИ

Маъсул муҳаррир филология
фанлари доктори А. ҲОЖИЕВ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1970

Бу китобча ўзбек тили иборалари ҳақида умумий маълумот беради. Унда фразеологик birlikларнинг муҳим белги-хусусиятлари қўшма сўзга, эркин боғланмага, тўғри маъноли турғун боғланмага, аналитик формага, мақол ва афоризм каби ҳодисаларга қиёсан таҳлил қилинган. Ибораларнинг семантик birlik сифатида сўзга эквивалентлиги улардаги полисемия, синонимия, антонимия, омонимия ҳодисалари асосида исботланган.

Китобча кенг жамоатчиликка — барча тил шинавандаларига — мўлжаллаб ёзилди, шу сабабли табиати жуда мураккаб қўпгина ҳодисалар мумкин қадар содда ва ихчам баён қилинди.

Раҳматуллаев, Ш.

Нутқимиз кўрки. Т., «Фан»,
1970.

59 бет, шакл.

Раҳматуллаев, Ш. Қраса нашей речи.

4Ўз

7-1-3

Нутқ учун хомашё вазиёсини тил бойлиги ўтайди. Нутқ жараёнида биз тилнинг луғат составидаги, грамматик қурилишидаги элементлардан ва шуларни ўзаро бириктириш, боғлаш қоидаларидаи фойдаланиб бирикма ва гап ҳосил қиламиз. Бундай элементларга тил бирликлари дейилади. Луғат составига мансуб элементлар ўз навбатида луғавий бирликлар деб, грамматик қурилишга мансуб элементлар эса грамматик бирликлар деб юритилади.

Тилнинг луғат состави деганда сўзларни тушуниш қадимдан мавжуд. Ҳозирги тилишунослик луғат составида, сўз билан бир қаторда, бундан йирикроқ, мураккаброқ ҳодиса — ибора — ҳам борлигини танилади. Демак, луғавий бирликлар икки хил:

- 1) сўз, буни лексик бирлик деб юритадилар,
- 2) ибора, буни фразеологик бирлик деб юритадилар.

Нутқимиз кўрки деб луғат составидаги ана шу иккинчи қатламни — фразеологик бойликни — атадик.

Ибора ўзи нима? Унинг бошқа тил ҳодисаларига ўхшаш томони ва улардан фарқи нимада?

ИБОРА ВА СЎЗ

Иборанинг кўзга ташланувчан белгиси унинг биттадан ортиқ сўздан (негиздан) таркиб топганлигидир. Бу ташқи белги асосида аввало ибора билан сўз орасидаги ўхшашлик ва фарқларни кўриб чиқайлик.

Ибора содда сўздан осонгина фарқланади. Чунки ибора ўзаро грамматик боғланган биттадан ортиқ мустақил лексик негиздан таркиб топади, содда сўзда эса лексик негиз битта бўлади (ишларимни, ишчиларимизни каби туб ёки ясама бўлишидан қатъи назар).

Ярим қўшиб ёзилувчи (дасфис орқали қўшиб ёзилувчи) жуфт сўзларни ва такрорий сўзларни ҳам ҳеч ким ибора билан қориштирмайди, буларнинг яқка сўз эканлиги шубҳа туғдирмайди: **опа-сингил, ўқтин-ўқтин каби.**

Иборани қўшма сўзга қибслаш ва бу икки ҳодисани ўзаро фарқлаб олиш баъзан осон, кўпинча эса қийин бўлади. Буларни фарқлашда имлога суянсак, иш анча енгил кўчади. Бунда қўшма сўзларнинг икки хил — қўшиб ва ажратиб — ёзилиши ёрдам беради: қўшиб ёзиладиган қўшма сўз иборадан ўз-ўзидан ажралиб туради. Қўшма сўзнинг бу турида биттадан ортиқ лексик негиз ўзаро қўшиб, бир сўз ҳолида айтилади ва ёзилади: **бўриқалла, оқ-қуш, қирқоғайни, Ғаллаорол, отбоқар, ҳамшаҳар, халқаро, фотоаппарат каби.**

Ибора таркибидаги лексик негизлар эса айрим-айрим сўзлар сифатида грамматик шакллашиб, доим ажратиб айтилади ва ёзилади: **туянинг калласидай, оқ кўнгил, тўрт оғиз каби.**

Қўшма сўзга ҳам, иборага ҳам икки негиздан таркиб топган мисоллар келтирдик, чунки сўзни иборадан фарқлашда қийинчилик худди шундай қурилишли ҳодисаларда учрайди. Иккитадан ортиқ негизли ҳолатларда сўзни иборадан ажратиш муаммо эмас, чунки иккитадан ортиқ лексик негиздан таркиб топган ҳолда қўшиб ёзиладиган қўшма сўзлар саноқли (**гултожиҳўроз каби**).

Демак, иборани сўздан фақрлаб олиш зарурияти қўшма сўзларнинг бир турида — қисмлари ажратиб ёзиладиган қўшма сўзларда — туғилади. Бу ўринда энди имло, аксинча, панд беради, чалғитади. Шуниси ҳам ёмонки, яна бир муаммо билан дуч келинади: қўшма сўзни иборадан фарқлаб олишдан аввал қўшма сўзни бириктиришдан, гапдан ажрата билиш лозим. Ҳозирги имло қоидаларида ва имло мугатларида бу масала қаноатланарли ҳал қилинган эмас.

Имло қоидаларида ажратиб ёзилувчи қўшма сўзлар деб тасвирланган ҳодисаларнинг жуда кўп қисми асли бирикма ёки гап: **қўй кўз (б о л а), тўқ қизил, тенг томонли, чўли азим, ойнаи жаҳон; боши берк, тенги йўқ каби.**

Буларни сўз (қўшма сўз) деб ҳукм чиқаришда биринчи навбатда синтаксисга суянишга: яхлитлигича бир синтактик вазифада келади. Қўшма сўзни бошқа тил ҳодисаларидан фарқлашда синтактик белги (яхлитлигича бир синтактик вазифада келиш) асосий, ҳал қилувчи белги бўла олмайди, албатта. Ташқи боғланиши жиҳатидан

(бошқа бир сўз билан боғланишида) бир бутунлик қозонса, ички боғланиши (таркибидаги қисмлари) ҳам яхлитланади деган хулоса чиқариш тўғри бўлмайди.

Ажратиб ёзиладиган қўшма сўзлар деб келтирилган мисол типларининг кўпчилигида улар таркибидаги сўзлар маъно ва грамматик вазият жиҳатидан мустақиллигини сақлаган ҳолда боғланиб келади. Масалан, **қўй кўз** бирор сўзга (бола сўзига) сифатловчи бўлиб келади, ammo шу асосда **қўй кўз** қўшма сўзга айланадими? Йўқ, албатта. Агар синтактик вазифага асосланадиган бўлсак, сифатловчи + сифатланмиш муносабатини акс эттирувчи барча бирикмаларни қўшма сўзга тенг деб тан олиш лозим бўлиб қолади, чунки бундай бирикмалар одатда яхлитлигича бир синтактик вазифани бажариб келади.

Қўй кўз тишидаги мисолларда улар таркибидаги биринчи қисмнинг мустақил сўз эканига шубҳа қилувчи киши топилмас. Демак, бу нуқтадан ёндашсак ҳам, **қўй кўз** кабиларни сўз деб эмас, бирикма деб қараш тўғри.

Юқорида ички грамматик муносабат ҳақида гапирдик. Энди ички лексик маъно муносабатига диққат қилайлик. **Қўй кўз** мисолида **кўз** ва **қўй** сўзларидан ҳар бири мустақил туркум сўзлари бўлиб, ўз маъно мустақиллигини сақлаган ҳолда қатнашаётир: **кўз** сўзи ўзининг тўғри маъноси билан («қараш органи» маъноси билан), **қўй** сўзи эса кўчма маънода («ранги қўйнинг кўзига ўхшаган» маъносида) қатнашаётир. Кўринадики, бу тип мисолларда маъно жиҳатдан яхлитланиш йўқ, ҳар бир қисм лексик маъно мустақиллигини йўқотмаган.

Демак, таҳлил қилинган типдаги мисолларни қўшма сўз эмас, бирикма ёки гап деб қарашда уч нуқтаи назарга асосланамиз:

1) мустақил туркумларга мансуб биттадан ортиқ сўздан таркиб топади;

2) бу сўзлар шаклий мустақиллигини сақлайди: ажратиб айтилади ва ёзилади;

3) бу сўзлар маъно мустақиллигини сақлайди: таркибидаги сўзларига хос маънолар бир бутун маънога бирилашмайди, яхлитланмайди, маънодаги аналитик ҳолат сақланади.

Имло қоидаларида «ажратиб ёзилувчи қўшма сўзлар» деб келтирилган ҳодисаларнинг кўпи худди юқоридагича хусусиятга эга. Демак, ҳозиргача қўшма сўз деб кўрсатилаётган ҳодисаларнинг кўпи ҳақиқатда бирикма ёки гап.

Сифатловчи + сифатланмиш муносабати доим бирикмага тенг бўлади, сўзга яхлитланмайди деган хулоса чиқмаслиги керак. Асли сифатловчи + сифатланмиш муносабатидаги бирикмадан ўсиб чиққан қўшма сўзлар анчагина: **оқшом, зарпечак, мингоёқ** каби. Булар ҳам семантик, ҳам грамматик жиҳатдан яхлитланиб, бир сўз сифатида қўшиб айтиш ва ёзиш даражасига етган, демак, қўшма сўзга айланган.

Бу жараёнини осонгина англаб олиш учун айни шу пегилардан тузилган бирикма билан қўшма сўзни ўзаро қиёслан маъқул. Луғат бойлигимизда **оққуш** қўшма сўзи бор, шу билан бирга нутқимизда **оқ қуш** бирикмасини ҳам тузиб ишлатамиз. Қўшиб ёки ажратиб айтиш ва ёзиш асосида фарқланадиган бундай қўшма сўз ва бирикмалар анчагина: **оқсоқол — оқ соқол, учбурчак — уч бурчак, қирқоғайни — қирқ оғайни** каби.

Қўрипадиш, сифатловчи + сифатланмиш муносабатидаги қисмлардан тузилса, бундай отлар қўшиб ёзилади дейишнинг ўзи исбот талаб қиладиган қоидадир. Чунки бундай тузилиш қўшма сўзларда бир печа юзга бўлса, бирикмаларда минглаб учрайди. Демак, масала қандай грамматик муносабатдаги қисмлардан таркиб топиши асосида эмас, балки бу қисмларнинг ўзаро шаклан ва мазмунан қандай ҳолатда эканлиги асосида ҳал этилади.

Қўшма сўзни белгилашда бирорта ҳам грамматик қолип универсал ҳукм чиқариш учун асос бўла олмайди. Масалан, иккилчи қисми -р сифатдоши формасида бўлса, бундай қўшма сўз қўшиб ёзилади деб қоида берилган: **отбоқар, эртапишар** каби. Бир қарашда бу қоида жуда аниқ ва талабга жавоб берарли қилиб тузилган. Аслида эса бу қоидадан фойдаланиш учун аввалдан шу ҳодисаларнинг қўшма сўз эканини билиш керак, аниқроғи, шундай қурилишли бирикма билан қўшма сўзни фарқлай оладиган кишигина бу қоидадан фойдалана олади. Демак, масалани грамматик қолип ҳал этмайди. Қоидада таъкидланган грамматик қолипга ортиқча берилиб кетиш натижасида шу тип бирикмаларни ҳам қўшиб ёзиб юбориш учрайпти. Бундай хатодан шу тип қўшма сўзларнинг тўлиқ рўйхатини тузиб чиқиш ва бу рўйхатга киритилмаган ҳодисаларни ажратиб ёзиш йўли билангина қутулиш мумкин. Қисмларини қўшиб ёзиш билан бирикмани сунъий равишда сўзга айлантириш ҳолларини **тинчоқар, дил-**

тортар каби мисолларда кўрамиз (асли булар бирикмага тенг бўлиб, **тинч оқар, дил тортар** тарзида қисмлари ажратиб ёзилиши лозим).

Бунинг аксича, қўшма сўзни қисмларга ажратиб ёзиш билан ҳам дуч келамиз. Масалан, **искаб топар** юқоридagi қоидага мутлақо мос келишига қарамай, бу сўзнинг қисмларини негадир ажратиб ёзиш тавсия қилинади. Бундай тавсия бу сўзни от деб эмас, феъл деб тушунишдан тузилган. Қоидада «-р сифатдоши билан тулаган отлар» дейилган, юқоридagi сўз ҳам худди шу талабга тўғри келади, демак, уни қўшиб ёзиш шарт.

Худди шунга ўхшаш иккинчи бир мисол — **ишлаб чиқариш**. Агар феъл кўзда тутилса, ажратиб ёзиш керак, от кўзда тутилса, қўшиб ёзиш керак. Шундай қилинса, амалдаги қоидага ҳеч қандай зид иш тутилмаган бўлади. Ахир қоидада бу тип қўшма сўзнинг биринчи қисми қайси туркум сўзи бўлиши таъкидланмаган-ку! Бундай таъкидламаслик атайлаб қилинмаганмикан?! Шу нуқтада бу қоида жуда оқилона тузилган.

Ажратиб ёзилувчи ҳодисаларга қайтайлик. Буларнинг кўнчилиги бирикма ёки гапга тенг эканини айтиб ўтдик. «Имло қоидалари»да ажратиб ёзишга бағишланган параграф «Қуйидаги сўзлар ажратиб ёзилади», — деб бошланади, 14 пункт қилиб берилади. Диққат қилинг, «қўшма сўзлар» деб эмас, «сўзлар» деб таъкидланган. Демак, 14 пунктда саналган ҳодисаларнинг барчаси қўшма сўз деб қаралмаганлиги шунинг ўзиданоқ аён бўлади. 12-пункт «бирикмалик хусусиятини сақлаган сўзлар» деб аталган. Асли худди шундай таъбир 10-, 11- пунктлардан ташқари қолган барча пунктларга мос келади. «Сифат ва атоқли отдан», «икки отдан», «сифат олтидан айрим сўз келтириш билан», «сон ва сифатдан» каби изоҳлар ҳам бу пунктларда тасвирланган ҳодисаларнинг биттадан ортиқ сўзга (демак, бирикмага ёки гапга) тенг эканини тан олишдир.

14 пункт ичида алоҳидалик охиригисига хос. Бу пункт графика нуқтаи назаридан ёндашишни акс эттиради: иккинчи қисми **е, ё, ю, я** билан бошланган сабаблигина ажратиб ёзиладиган ҳодисалар саналган. Асли бу пунктта икки хил ҳодиса бирлаштирилган: бир қисми бирикмага тенг (**кўп ер, оз ер, кам ерли, шер юрак**), иккинчи қисми эса қўшма сўзга тенг (**муз ёрар, иш ёқмас, қўл ёзма**,

Умум Европа). Бирикмалар таркибидаги қисмларнинг ажратиб ёзилиши ўз-ўзидан аён. Булар учун қоида яратишга (буларни қоидага киритишга) эҳтиёж йўқ.

Бу пунктдаги қўшма сўзларни **музёра**, **ишёқмас**, **қўлёзма** тарзида қўшиб ёзишга амалдаги имломизда ҳеч қандай монелик йўқ: **Матёқуб** каби сўзларни қандай тўғри ўқисанк, юқоридаги қўшма сўзларни ҳам шундай тўғри ўқийворамиз. Аслини суриштирсак, **Матёқуб** каби мисоллар билан **қўлёзма** каби мисоллар орасида графика нуқтаи назаридан фарқ бўлмаслиги лозим, биз бўлсак бу бир хил ҳодисани ҳар хил ёзишни расмийлаштириб юборганмиз.

«Имло қондалари»даги шу параграфнинг 10-, 14-пунктларида сапалган мисоллар асли қўшма сўзлар эмас, балки мустақил (лексик маъноли) сўзнинг ёрдамчи (грамматик маъноли) сўз олиб ишлатилишидир. Булардаги иккинчи қисм шу сўзларнинг доимий таркибий қисми эмас; уни ташлаш ёки алмаштириш мумкин: **кўра бошла**, **кўра қол**, **кўр**; **борган эди**, **борган экан**, **борган** каби. Бундай мисолларда биттадан ортиқ негизли бўлиш нутқда содир бўлади, лугат бойлиги сифатида (сўз сифатида) эса булар содда негиз ҳолатида мавжуд.

Қўшма феъл деб асли **қасд қилмоқ**, **тамом бўлмоқ** каби тузилишли мисолларни келтириш тўғри. Буларни бирикма эмас, балки сўз деймиз. Чунки икки мустақил сўздан эмас, балки бир мустақил ва бир ёрдамчи сўздан таркиб топган. Юқоридаги **кўра бошла**, **кўрган эди** каби ҳолатлардан (содда негизли сўзлардан) фарқи шуки, булардаги ёрдамчи қисм сўз ясаш вазифасини бажаради, шу сўзнинг доимий таркибий қисми бўлиб қатнашади.

Хуллас, ажратиб ёзиладиган қўшма сўз деганда мустақил сўз (кўпинча от) билан **қил-**, **бўл-** каби ёрдамчилардан таркиб топган қўшма феълларни тушуниш керак. Ажратиб ёзилувчи бошқа ҳодисалар ҳақиқатда бирикмага, гапга ёки содда сўзга тенг бўлади.

Юқорида айтилганларни шундай хулосалаш мумкин:

1. Ҳозир амалда бўлган қараш қўшма сўзни жуда кенг тушунишдир.

2. Санаб кўрсатиладиган ҳодисалар орасидан қўшиб айтиш ва ёзиш ҳолатига етганларинингина қўшма сўз деб қараш керак.

3. Ажратиб ёзилади деб келтирилган ҳодисалардан «от (кенг маънода) + қил-, бўл-» формуласи асосида таркиб топган феълларинингина қўшма сўзга тенг.

4. Бошқа ҳолларда биттадан ортиқ муस्ताқил сўз ажратиб ёзилса, бирикмага ёки гапга тенг бўлади.

5. Кўринадиги, сўз эмас, бирикма деб аташ учун шаклан ажратиб ёзишнинг (шаклий аналитик ҳолатнинг) ўзи етарли, бу умумий ҳолидадан қўшма феълнинг юқорида таъкидланган туригагина истисно.

6. **Ишлай бошла** каби бирлашувлар грамматик маъно англатиш мақсадида вутқ жараёнида содир бўлади, демак, лексик ҳодиса деб эмас, балки грамматик ҳодиса деб баҳоланиши лозим.

7. Бирикмага, гапга тенг ҳолатларни поҳақ яраишда қўшма сўзлар қаторига киритиб юбормасак, иборани қўшма сўздан фарқлаш муаммоси ўз-ўзидан барҳам берали.

8. Сўз билан иборани тузилиши жиҳатидан эмас, балки луғавий маъно англатиши жиҳатидан ўзаро ўхшатиш, тенглаштириш мумкин ҳолос.

ИБОРА ВА ЭРКИН БОГЛАНМА

Нутқимизда бир негизни иккинчи бир негизга грамматик боғлаш турли воситалар ёрдамида амалга оширилади. Натижада боғланма юзага келади. Боғланма уз табиатига кўра бирикмага ёки гапга тенг бўлади. Нутқ жараёнининг ўзида ҳосил қилинадиган боғланма эркин боғланма деб юритилади.

Ибора ҳам ўзаро грамматик боғланган биттадан ортиқ лексик негиздан таркиб топган бўлади. Тузилиши жиҳатидан бирикмага ёки гапга тенг келади. Эркин боғланмалардан бир фарқи шуки, у нутқ жараёнининг ўзида тузилмайди, балки ушгача яхлит ҳолга келган бўлади. Нутққа яхлит ҳолда киритилиб, нутқдан таиқарида ҳам ўз яхлитлигини йўқотмаслиги сабабли ибора турғун боғланма деб юритилади.

Эркин боғланмага турғун боғланмани зид қўяр эканмиз, буларнинг ички бўлинишини эҳс эттирувчи ҳодисаларни ҳам ўзаро зид қўйишимиз ва шунга мос ҳолда номлашимиз лозим: турғун бирикмага зидлаб эркин бирикма ҳақида, турғун гапга зидлаб эркин гап ҳақида сўз юритиш ўз-ўзидан зарур бўлиб чиқади.

Юқорида айтилган умумий мулоҳазаларга суяниб эркин боғланма билан ибора орасидаги ўхшашлик ва фарқларни аниқлайлик. Биринчи навбатда тузилиш жиҳатидан ўхшашлик ва фарқлар ҳақида фикр юритамиз.

Ҳар қандай ибора биттадан ортиқ лексик негизнинг ўзаро грамматик боғланиши асосида таркиб топган бўлади. Шунинг ўзиданоқ кўриниб турибдики, ибора бир сўз билан ифодаланувчи гап турларидан ўз-ўзидан фарқ қилиб қолади. Бунга якка сўз билан ифодаланган бир составли гапни мисол қилиб келтириш мумкин: **Келдим**. Тўлиқсиз гаплар ҳам якка сўз билан ифодаланган бўлса, уни ибора билан қиёслашга ҳожат қолмайди: **Қачон келасиз?** — **Эртага**.

Бир составли гап, тўлиқсиз гап биттадан ортиқ муस्ताқил сўз билан ифодаланса, булар турғун гапдан фарқ қилади-ю, аммо турғун бирикмага ўхшаб қолади. Масалан, **Гўшт тўғрадим** гапи — бир составли (кесим составига тенг), у эркин бирикма билан ифодаланган. **Разм солдим** гапи эса турғун бирикма билан ифодаланган. **Гўшт тўғрамоқ** билан **разм солмоқ** орасида грамматик тузилиш жиҳатидан фарқ йўқ (баъзи жузъий фарқларни қўйироқда таъкидлаймиз).

Энди иборани эркин боғланмага қиёслайлик. Бунинг учун аввал, юзаки бўлса ҳам, эркин боғланма ва унинг конкрет кўринишлари бўлган эркин бирикма ва эркин гапга хос муҳим белгиларни таъкидлаб ўтамыз:

1) Бирикма тушунча англатиш бирлиги, гап эса фикр англатиш бирлигидир.

2) Тузилиш жиҳатидан бирикма доим икки қисмдан (икки компонентдан) таркиб топади, гап эса, бундан ташқари, айрим ҳолларда якка сўз билан ҳам ифодаланади. Демак, бирикма доим икки составли бўлади. Шунга муқобил ҳолат сифатида гапнинг ҳам икки составлиларини кўзда тутамиз.

3) Қисмларининг грамматик боғланиши жиҳатидан бирикма тобе + ҳоким формуласи асосида тузилади, гап эса ҳоким + тобе формуласи асосида тузилади; буларда ҳоким-тобелик муносабатининг кўрсаткичлари ҳам ҳар хил.

4) Гап сўзлардан таркиб топади, аниқроғи гапнинг ҳар икки бўлаги (ҳоким бўлаги ҳам, тобе бўлаги ҳам) сўз билан ифодаланади; бирикма эса сўз билан негиздан тузилади.

Охири пунктда айтилган фикр шубҳа туғдирмаслиги учун гап ва бирикма таркибидаги қисмларнинг (компонентларнинг) қандай грамматик шаклланиши билан танишиб чиқайлик.

Ҳақда унинг ҳоким бўлаги (эга) ҳам, тобе бўлаги (кесим) ҳам грамматик жиҳатдан тўлиқ шаклланган бўлади. Эга вазифасида келувчи негиз бош келишиқда бўлиши шарт. Келишиқкача бундай негиз одатда грамматик сон жиҳатдан ҳам характеристика олади. Эгалик аффикси олиб ўзгариш (нисбатланиш) эса ҳар бир от сўз учун мажбурий эмас. Масалан, **хат**- негизини **хат** шаклида келтириш айни вақтда ҳам келишиқ, ҳам грамматик сон жиҳатдан характеристика беришдир. Нисбатланиш ҳақида эса шу системанинг аффикси қатнашсагина гапирини мумкин: **хатим**, **хатларим** каби.

Юқорида айтилган фикр ва келтирилган мисоллардан биринчи хулоса шуки, келишиқ (кўпинча грамматик сон ҳам) от сўз учун (шунингдек отланган сўз учун ҳам) доимий грамматик характеристикадир. Яна бир хулоса шуки, от сўзда (шунингдек отланган сўзда ҳам) келишиқ ўзи қатнашадиган сўзда грамматик характеристикани туғалловчи система: келишиқ характеристикасини олган бўлса, сўзга тенг, олмаган бўлса, негизга тенг бўлади. Бундан келиб чиқадиган учинчи хулоса шуки, грамматик сон кўрсаткичи грамматик негиз ҳосил этади холос, негизнинг грамматик жиҳатдан тўлиқ шаклланишига олиб келмайди, демак, негизни сўзга айлантирмайди.

Юқоридаги фикрлар эга бўлак асоида баён қилинди. Худди шу фикрларни қаратувчига, тўлдирувчига, ҳолнинг келишиқ билан шаклланувчи турларига қарата ҳам такрорлаш мумкин. Бу саналган бўлақлар вазифасида келувчи негиз келишиқ жиҳатидан характеристика олиши шарт. Масалан, **хатлар** — грамматик сон жиҳатидан характеристика олган (қўпликдаги) негиз, аммо у шу ҳолича бирор бўлак вазифасида кела олмайди. Шу лексик негизнинг **хатлар** формаси кўплик ва бош келишиқдаги формасидир, энди у бирор синтактик вазифада (масалан, эга вазифасида) кела олади. Мисоллардан кўринадики, синтактик вазифани келишиқ белгилайди, грамматик сон бу жиҳатдан нейтрал бўлади. Бундан яна бир хулоса шуки, келишиқ синтактик моҳиятга, отлардаги (шунингдек отланган сўзлардаги) грамматик сон эса морфологик моҳиятга эга. Охириги фикрни бу грамматик системаларнинг кўрсаткичларини ёзишда ҳам акс эттириш мумкин: **-лар**-, аммо **-ни**. Аффиксининг ҳар икки томонига дефис қўйиш унинг оралиқда жойлашувчи ҳодисанинг кўрсат

кйчи эканини, ўзи нимагадир қўшилишини ва ўзидап кёйин ҳам албатта бошқа бир грамматик кўрсаткичининг қўшилишини билдиради; аффиксининг фақат олд томонидап дефис қўйиш бу аффикс бирор негизга қўшилишини, аммо ундан кейин бошқа аффикс қўшилмаслигини билдиради.

Юқорыда гапнинг ҳоким бўлагы (эга) ва бирикманинг тобе бўлагы (қаратувчи, тўлдирувчи, шуниингдек ҳолнинг баъзи турлари) ҳақида сўз юритдик. Бирикманинг тобе бўлакларидап сифатловчига, шуниингдек ҳолнинг қолган турларига грамматик сон ва келишик характеристикалари хос эмас. Демак, буларда синтактик вазифа, аксинча, келишикнинг қатнашмаслиги билан амалга ошади. Масалап, сифатловчи вазифасида асосап сифат, сон сўзлар келади. Булар предмет тушунчасини аңлатувчи негиз олдидап келиб, ўзи тобеланган негизга грамматик сон ва келишик характеристикаси олмай боғланади: **яхши одам, яхши одамга, яхши одамни** каби.

Бундай ҳодиса от сўз сифатловчи бўлиб келганида ҳам юз беради: **ғишт кўприк, ёғоч қошиқ, олтин куз** каби. Қиёслап: **О л т и п** ўтда, одам меҳнатда билинади. Бу ранда **олтин** сўзи эга вазифасида келаётир. Юзаки қарасак, бу гапдаги **олтин** сўзи **о л т и н** куз бирикмасидаги шу сўздан фарқ қилмайдигандек кўринади. Ҳақиқатда эса фарқ катта. Эга вазифасидаги сўзга грамматик сон ва келишик характеристикалари мансуб, сифатловчи вазифасидаги сўзда эса худди шулар йўқ. Агар шу грамматик характеристикалар ташланмаса, от сўз сифатловчи вазифасида кела олмайди.

Демак, **олтин**- негизи асли от сўз негизи, шунга кўра у нутқда асосап **олтин, олтинлар, олтинни, олтинларни** каби шаклларда ишлатилади. Бу — от сўз учун асосий формади. Худди шу негиз сифатловчи бўлиб келса, бундай грамматик сон ва келишик системаларидан чиқади, **яхши, ёмон, ширин** сифатлари каби ишлатилади. Бу — от сўз учун иккиламчи формади.

Бирликнинг ва бош келишикнинг товушда акс этувчи ва ҳарф билан ёзилувчи кўрсаткичи йўқ, шу сабабли ташқи, юзаки жиҳатдан эга ва сифатловчи вазифаларида келган **олтин** сўзлари фарқ қилиб турмагандек бўлади.

Бу ҳодисани яна ҳам чуқурроқ аңлаш учун юқоридагининг акси бўлган ҳодиса билан танишайлик. **Я х ш и**

одам топиб сўзлар гапидаги яхши сўзи сифатловчи вазифасида келган, унга грамматик сон ва келишик мансуб эмас. Демак, бунда яхши- негизи сифатловчи вазифасига мос шаклда келган. Бу — сифат сўз учун асосий формадир. Яхши топиб сўзлар гапида эса яхши- негизи эга вазифасида келган; демак, эга «тўн»ини кийган: грамматик сон ва келишик (бош келишик) характеристикасини олган. Бу — сифат сўз учун иккиламчи формадир.

Хуллас, қайси туркум вакили бўлмасин, эга вазифасида келиш учун грамматик сон ва бош келишик характеристикасини олади ва, аксинча, сифатловчи вазифасида келиш учун бундай грамматик характеристикаларга эга бўлмаслиги лозим.

Демак, эга, тўлдирувчи, қаратувчи, сифатловчи, ҳол вазифасида келиш учун негиз тўлиқ грамматик шаклланади, сўз ҳолатида бўлади. Кўринадики, гапнинг ҳоким компоненти ва бирикманинг тобе компоненти сўз билан ифодаланади.

Худди шундай (сўз билан) ифодаланиш гапнинг тобе компонентига (кесимга) ҳам хос: кесим вазифасидаги негиз тўлиқ грамматик шаклланган бўлади. Кесимнинг бундай грамматик шаклланиши, бир томондан, эга билан боғланиш туфайли, иккинчи томондан, объектив воқелик билан боғланиш туфайли содир бўлади. Биринчи боғланиш кесимдаги шахс-сонни белгиласа, иккинчи боғланиш мавжудлик, майл, замон каби грамматик маъноларнинг ифодаланишига олиб келади.

Бирикманинг ҳоким компонентида манзара юқоридагилардан ўзгача: тобе компонент ҳоким компонентнинг негизига боғланади, ҳоким компонентнинг (асли бирикманинг яхлитлигича) грамматик шаклланиши шутқда бошқа сўзлар (негизлар) билан боғланиш туфайли юз беради. Демак, бундай грамматик шаклланиш бирикма компонентларининг ўзаро боғланиши (ёки объектив характеристикаларни ифодалаш талаби) билан эмас, балки бирикманинг бошқа сўзга (негизга) ташқи боғланиши натижасида воқе бўлади. Хуллас, ташқи боғланиш амалга оширилмагунча бирикма негиз ҳолатида бўлади. Буни қавслар ёрдамида шундай кўрсатиш мумкин:

[(олтин) × (куз-)] -

[(яхши) × (одак-)] -

Яхши одам тоғиб сўзлар гаши таркибида бу бирикма эга вазиғасида келган ва грамматик жиҳатдан тўлиқ шаклланган:

[(яхши) × (одам-)]...

Юқорида айтилган фикрларни ибораларга қарата ҳам татқиқлаш мумкин. Тузилиши жиҳатидан гашига тегиб ибора камида иккита сўздан таркиб тошган бўлади:

[(димоғи) × (чоғ)],
[(кўзини) × (шира) × (босди)],
[(юрағи) × (така-пука)] каби.

Тузилиши жиҳатидан бирикмага тегиб ибора камида битта сўз ва битта негиздан таркиб тошган бўлади:

[(бош) × (кўтар-)]-,
[(жонини) × (фидо қил-)]-,
[[(тузини) × (ичиб)], [тузлуғига) × (тўпур-)]]- каби.

Жузъий фарқ эркин бирикма билан баъзи турғун бирикмалар орасида кўринади. Шундай қурилишли ибораларнинг бир қанчасида грамматик шаклланиши нутққача юз берган бўлади. Масалан, **оқ кўнгил** ибораси шу кўрилишида бирикмага тегиб: сифатловчи + сифатланмиш муносабатига асосланган. Бу ибора **оқ кўнгил** (й и г и т), (С е н) **оқ кўнгилсан, оқ кўнгилни** каби шаклларда ишлатилади. Демак, бу ибора тилда **[(оқ) × (кўнгил-)]-** негизи ҳолатида мавжуд бўлиб, нутқда эҳтиёжга қараб турли шаклга киради. Бундай иборалар шу жиҳати билан эркин бирикмалардан фарқ қилмайди.

Нутққача тўлиқ грамматик шаклланган турғун бирикмага **йўқ ердаги** иборасини мисол қилиб келтириш мумкин. Бу иборанинг ташқи грамматик шаклланиши контекстга эмас, иборанинг ўзига мансуб. Бу иборанинг тузилишини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

[(йўқ) × (ер-)] даги.

Демак, ҳар икки ҳолатда ҳам ибора сўз + негиз муносабати асосида тузилган бўлади, **йўқ ердаги** каби ибораларда бунинг устига яна грамматик кўрсаткич ҳам қўшилади.

Ҳеч қандай грамматик шаклланишга юз тутмайдиган **катта кўча** каби ибораларни ҳам шу типга киритиш ке-

рак: бундай иборалар ҳам асли сўз + негиз формуласи асосида тузилган бўлади-ю, ammo ибора яхлитлигича грамматик жиҳатдан ўзгармайди, шу ҳолича маълум бир грамматик характеристика олиб тураверади. Сўнгги мисолимиз кесим вазифасига хосланган ибора бўлиб, пуктада шарт эргаш гаининг бош гапи сифатида ишлатилади: У шу билан қайнанасига: «Чидасанг — шу, чидамасанг — катта кўча. Ошаммени иш учун туққан эмас...» — демоқчи бўлди (Ойбек, «Қутлуқ қон», 170).

Хуллас, эркин боғланмада ҳам, турғун боғланмада ҳам грамматик тузилиш жиҳатидан икки ҳодисани айрим-айрим баҳолаш керак: биринчиси — компонентларининг ўзаро боғланиши, буни ички тузилиш деб аташ мумкин; иккинчиси — контекст билан боғланиши, буни ташқи тузилиш деб атайлик.

Ички тузилиш жиҳатидан ибора эркин боғланмадан фарқ қилмайди, ташқи тузилиш жиҳатидан эса қисман фарқ қилади. Бундай фарқланиш бирикмага тенг қурилишли ибораларнинг юз бир қисмига хос бўлиб, бундай иборалар контекстгача тўлиқ грамматик шаклланган бўлади.

Кўринадики, иборани эркин боғланмадан фарқлаб олишда уларнинг грамматик тузилиши асос бўла олмайди. У ҳолда: «Нимага асосланамиз?» — деган сўроқ туғилади. Ибора билан эркин боғланманинг грамматик табиати орасида ҳеч қандай фарқ йўқми? Бор, албатта. Вазифа шу фарқни топиш ва тўғри англашдан иборат.

Эркин боғланма билан иборанинг грамматик табиатидаги фарқлардан бири деб қуйидаги ҳодиса кўрсатилади: ибора таркибидати сўзлар биргаликда бир синтактик вазифада келади, эркин боғланма таркибидати ҳар бир сўз алоҳида-алоҳида синтактик вазифани бажаради.

Кўшгина маъбаларда таъкидланадиган бу белгининг моҳиятини англаш учун гап бўлакларининг нималар билан ифодаланишини кўздан кечириш лозим.

ИБОРА ВА СИНТАКТИК ТАҲЛИЛ

Нутқимиз гаплардан тартиб топади. Гап одатда бўлакларга ажралади; бўлаклар эса кўпинча яна қисмларга бўлинади. Бундай таҳлилда бутундап қисмга борилади, тайёр, тузилган гап қисмларга ажратилади.

Ақсиңча, қисмдап бутутга борини ҳам мумкин. Бунда гапнинг нималардап таркиб топини ўрганилади, турли қисмларни бирлаштириб сўз тузини, бирикма тузиш, гап тузиш кўзда тугилади.

Гап сўзлардан таркиб тоғади деймиз. Бу фикр бир жиҳатдан ноаниқ бўлса, бошқа бир жиҳатдан нотўлиқ. Аввалю шуки, гапда доим биттадан ортиқ сўз қатнашуви шарт эмас, якка сўз ҳам гап бўлиб кела олади (буни юқорида кўриб ўтдик). Шундай гапларга қарата «сўзлардан таркиб тошган» деб бўлмайди, албатта.

Биттадан ортиқ лексик негизнинг қатнашуви билан тузилган гапларга қарата ҳам «сўзлардан таркиб тошган» дейиш тўғри чиқавермайди. Чунки гапдаги сўзлар бири-биринчиси билан якка-якка боғланиши шарт эмас. Масалан, қуйидаги икки гапда сўзлар ўзаро якка-якка боғланган (тик чизиқлар бўлакларни ажратиш учун қўйилди): телефон I жиринглади. I Сулаймонов I трубка ни I олди. (А. Қаҳҳор, «Икки ёрти — бир бутун», Та, I, 145).

Мана бу гапда эса сўзларнинг боғланиши ўзгача: Кабинетга I икки киши I кирди. (А. Қаҳҳор, «Икки ёрти — бир бутун», Та, I, 146). Бу гапдаги тўрт сўзнинг биринчиси ва тўртинчиси ўзаро якка ҳолда, иккинчи ва учинчи сўзлар тўртинчи сўзга биргаликда, яхлитлигича боғланган.

Биттадан ортиқ сўзнинг яхлитлигича бошқа бир сўзга (негизга) яхлитлигича боғланиши нутқда тез-тез содир бўлиб туради. Бу фикрни исботлаш қийин эмас: истаган бадний асарнинг бир неча бетидаги гапларни синтактик таҳлил қилиш кифоя. Бу ўринда мутлақо тасодифан олинган бир манбани кўриб чиқайлик.

Саъдулла Кароматов ёзган «Бир томчи қон» номли китобнинг 5- бетидаги 1- гап (ёрдамчиларни ҳисобга олмаганда) 15 та сўздан тузилган:

1	2	3	4
Қуёш	[гоҳ]	Регистон деворларини	нур билан
5	6	7	8
парчалаб ташлар,	[гоҳ]	беқарор баҳор	шабадаси
9	10	11	12
бошлаб келган	тўзондан қочгандай,	ўзини	
13	14	15	
қора чодирга	ураб эди.		

Бу гапдаги 5 та сўз (1-, 4-, 5-, 12-, 15- сўзлар) якка ҳолда бирер бўлак вазифасида келган, қолган 10 та сўз эса аввал ўзаро боғланиб, кейин бирер бўлак вазифасида келган (2- ва 3- сўзлар ўзаро, 6- — 11- сўзлар ўзаро, 13-, 14- сўзлар ўзаро). Кўринадики, бу гап бирламчи синтактик таҳлилда 8 та бўлакка ажрамади, шулардан 5 таси якка сўз билан, 3 таси эса биттадан ортиқ сўз билан ифодаланган.

55- бетдаги 1- гапни кўчириб ўтirmай, сўзларининг ўзаро боғланишини таъкидлаш билан кифояланамиз: 12 та сўз 8 та бўлакка ажралиб, 7 таси якка-якка ҳолда, 5 таси (2- — 6- сўзлар) эса биргаликда битта бўлак вазифасида келган.

105- бетнинг 1- гапидаги 12 та сўз 6 та бўлакка ажралиб, 2 таси якка сўз билан, 10 таси эса биттадан ортиқ сўз билан ифодаланган.

155- бетнинг 1- гапидаги 20 та сўз 7 та бўлакка ажралиб, бу бўлақлардан 2 таси якка сўз билан, 5 таси эса биттадан ортиқ сўз билан ифодаланган.

205- бетнинг 1- гапидаги 4 та сўз 3 та бўлакка ажралиб, булардан 2 таси якка сўз билан, биттаси эса иккита сўз билан ифодаланган.

Беш бетдан олинган бу гапларни жамласак, 73 та сўз 32 та бўлакни авдалантириб келган, булардан 18 та бўлак якка сўз билан, қолган 14 та бўлак эса биттадан ортиқ сўз билан ифодаланган.

Кўринадики, ҳар 10 та бўлакнинг 4 таси биттадан ортиқ сўз билан ифодаланар экан (бўлақларнинг 43,7 процентига тўғри келади).

Гапларнинг миқдоридан келиб чиқсак, бу процент яна ҳам ортади. Масалан, С. Кароматовнинг «Бир томчи қон» қиссидаги 5- бетда 6 та гап бўлиб, биттадан ортиқ сўзнинг яхлитлигича бир бўлак вазифасида келиши уларнинг барчасида мавжуд. Шу асарнинг 55- бетидagi 20 та гапнинг 16 тасида, 105- бетидagi 13 та гапнинг 12 тасида, 155- бетидagi 11 та гапнинг 10 тасида, 205- бетидagi 20 та гапнинг 17 тасида, кўриб чиқилган 5 бетдаги 70 та гапнинг 61 тасида баъзи бўлақлар биттадан ортиқ сўз билан ифодаланган.

Кўринадики, ҳар етгита гапнинг биттасидаги барча бўлақлар якка сўз билан ифодаланган бўлиши мумкин, буларнинг ҳам кўпчилиги сўзгалга, тўлиқсиз гапга тўғри келади. Мисоллар олдинги манбага суяниб пўткимиздаги 2—4649

гапларнинг 87 процентига камида битта бўлак биттадан ортиқ сўз билан ифодаланади дейини мумкин.

Гапни таҳлил қилишда гап аввал бўлақларга ажратилади, кейингина ҳар бир бўлақнинг нима билан ифодалангани ўрганилади.

Гапни бўлақларга ажратиш у қадар қийин эмасдек туюлади. Агар биз гапни бўлақларга сўзма-сўз ажратиш йўлини тутмай, сўзларнинг ҳақиқий боғланиши ва муносабатига асосланиб ажратсак, синтактик таҳлил бир неча босқичли бўлиб чиқади.

Гапдаги сўзлар бўлақларга одатда маълум сўроқлар қўйиш йўли билан ажратилади. Бу амалий усулдан келиб чиқадиган хулоса шуки, ҳар бир бўлақнинг ўз сўроғи бор. Юқорида келтирилган Сулаймонов трубкани олди гапидаги бўлақларга ким?, нимани?, нима қилди? сўроқларини қўйиш билан бу гапни уч бўлақка — эга, воқитасиз тўлдирувчи ва кесимга — ажратамиз.

Кабинетга икки киши кирди гапида ҳам шу усулни қўлласак, **қаерга?**, **неча?**, **ким?**, **нима қилди?** деб сўроқлар қўйиш мумкин. Сўроқлар миқдоридан келиб чиқсак, бу гапда 4 та бўлақ бор. Ҳақиқатда эса кейинги гап 3 та бўлақдан таркиб топган. Буни билиб олиш учун иккинчи бир тadbирни амалга ошириш керак. Биз бу ўринда гапдаги бўлақларга хос тартиб эркинлигини кўзда тутамиз.

Йўл-йўлакай бир терминологик нуқсонни таъкидлаб ўтиш фойдадан холи бўлмас. Баъзи манбаларда «гапда сўзлар тартиби» тушунчаси ва термилидаш фойдаланадилар, вақолаки «гапда бўлақлар тартиби» тушунчаси ва терминидан фойдаланиш ўринли. Чунки тартиб ва уни ўзгартиш эркинлиги мутлақо синтактик моҳиятга эга ҳодиса бўлиб, сўзга эмас, балки бўлақка хос. Узоққа бормай, юқоридаги икки мисолнинг ўзини кузатайлик.

Сулаймонов трубкани олди гапидаги ҳар бир бўлақ якка-якка сўз билан ифодалангани сабабли ўрин алмаштиришда ҳам унинг таркибидagi сўзлар якка-якка силжатилади: Трубкани Сулаймонов олди, Трубкани юлди Сулаймонов, Олди Сулаймонов трубкани.

Иккинчи мисолда ўрин алмаштиришларни қўйидагича амалга ошириш мумкин: **Икки киши** кабинетга кирди, **Икки киши** кирди кабинетга, **Кир-**

дй кабинетга **икки киши**. Кўринадики, **икки киши** бирикмаси барча ҳолларда яхлитлигича, биргаликда кўчади, демак, бу **икки сўз** биргаликда битта бўлак вази-
фасида келаётир.

Бундай яхлитлигича кўчишни бўлакларга хос тартиб асосида тушунтириш ҳам бор: баъзи бўлакларда тартиб доимий бўлади, уларда тартиб эркинлиги йўқ дейилади. Сифатловчи бўлак шулар жумласига киради. Бу ерда **икки** ҳодисани фарқлаш зарур: бирор бўлакнинг бошқа бирор бўлак (кўпинча негиз) олдидан ёки кетидан келиши бошқа-ю, бу тартибни ўзгартиш имкониятининг бор-йўқ-
лиги бошқа.

Масалан, эгалиг кесимдан олдин келиши асосий ҳо-
лат деб қаралади, аммо аксинча жойлашини ҳам гайри қо-
нуший бўлмайди. Демак, бу бўлакларнинг (айниқса эга-
лиг) қатъий ўрни йўқ, уларни силжитиш, ўрин алмаш-
тириш мумкин. Кўринадики, эга билан кесимнинг гап ту-
зумида ўз ўрни ҳам бор, буларда ўрин алмаштириш эр-
кинлиги ҳам бор. Сифатловчида эса бу хусусиятлардан
биринчиси бор-у, иккинчиси йўқ. Эгага, кесимга нисбатан
ўрин ва тартиб ҳақида гапирсак, сифатловчига нисбатан
фақат ўрин ҳақида гапириш мумкин.

Баъзи манбаларда **яхши китоб**, **Китоб яхши** каби **икки**
хил ҳодисани бири иккинчисидаги қисмларни ўрин ал-
маштириш натижасида ҳосил бўлади деб (тартибнинг
грамматик маъно ифодаловчи восита родини бажариши
деб) тушунтирадилар. **Китоб яхши** гапи **яхши китоб** би-
рикмасидаги қисмларни ўрин алмаштириш асосида эмас,
балки бу **икки сўзни** (негизни) тамоман ўзгача боғлаш
натижасида янгидан ҳосил қилинади. Буни тартиб ўзгар-
тиш деб эмас, балки қайта тузиш деб баҳолаш лозим.

Сифатловчи + сифатланмиш муносабатини қаратув-
чи + қаралмиш муносабатига айлантириш ҳам бор: **яхши
китоб**, **китобларнинг яхшиси**. Булар ҳам сўзларни ўрин
алмаштириш асосида эмас, балки қайта тузиш асосида
ҳосил қилинади, албатта.

Хуллас, қоидадан чекинишларни (масалан, поэтик
нутқда содир бўладиган «тартиб ўзгартиш»ларни ҳисобга
олмасак, сифатловчида тартиб эркинлиги йўқ.

Яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, сифатловчига сў-
роқни сифатланмишидан келиб чиқиб берамиз. Масалан,
юқоридаги гапда **ким?** сўроғига **икки киши** бирикмаси жа-
воб беради, **неча?** сўроғини эса **киши** сифатланмишидан

Юқоридаги мисол яна бир фикрни айтиб ўтишга ундайди. Бу гапдаги **шу жойдан бошлаб** ўрин ҳоли / сўзма-сўзга уч сўз билан ифодаланган. Бу уч сўз яхлитлигича бир бўлак вазифасида келган. Ички қурилиши жиҳатдан эса аввал иккига ажралади: **шу жойдан 1 бошлаб**. Қўрипадики, **шу** сўзи ва **жой**- негизи ўзаро от бирикма ҳосил этиб, сўнг иккиси (яъни от бирикма) яхлитлигича **бошла**-негизи билан яна бирикма ҳосил этган. Чикки келишигининг кўрсаткичи ана шу кейинги боғланиш туфайли қўшилган. Шундай фикрлашни давом эттирсак, бу ёйиқ бирикмага равишдош ясовчиси бу бирикма ҳол вазифасида келгани сабабли қўпилаётганини тап олишимиз керак бўлади.

Демак, гап (шунингдек бирикма ҳам) тўғридан-тўғри якка-якка сўзлардан (негизлардан) таркиб толавермайди. Қўпинча аввал негизлардан бирикма тузамиз, кейин уни бошқа бир негиз билан боғлаб гап тузамиз.

Агар гап бўлаклари якка-якка сўз билан ифодаланса, бўлак тушунчаси билан сўз тушунчаси тенг келади:

С у л а й м о н о в	т р у б к а н и	о л д и
<u>бўлак</u> сўз	<u>бўлак</u> сўз	<u>бўлак</u> сўз

Агар гап бўлаклари бирикма билан ҳам ифодаланса, бўлак тушунчаси билан сўз тушунчасининг ўзаро тенг тушунчалар эмаслиги аниқ кўриниб қолади:

К а б и н е т г а	и к к и к и ш и	к и р д и
<u>бўлак</u> сўз	<u>бўлак</u> бирикма	<u>бўлак</u> сўз

Бирор бўлакнинг ифодаланишида қурилиш материали бўлиб бирикмагина эмас, балки гап ҳам хизмат қилиши мумкин. Масалан, қуйидаги гапни бошлаб келган сифатловчи бўлакка диққат қилинг: **Текислик уфқ билан туташган жойда бир сурув қўй элас-элас кўзга ташланди** (П. Қодиров, «Қора кўзлар», 4).

Бу гапдаги **жой**- негизининг сифатловчиси бўлиб ту-

ташган сўзи эмас, балки **текислик уфқ билан туташган** сўзлари келаётир. Бу сифатловчи ўз ичда эга, тўлдирувчи ва кесимдап таркиб тошган.

Яна бир мисол: **Ранги бўзарган, кўзлари бесаранжом** аёлларни послижакаларда юқорига олиб чиқиб туришибди. (Саидахмад, Кўзларингда ўт бор эди, «Таъзим» тўвлами, 19).

Бу гапдаги **аёллар**- негизи уюшиқ сифатловчи олиб келган, бу сифатловчиликни ҳар икки қисми ўз ичда гапга тенг қурилишли: **ранги** — эга, **бўзарган** — кесим, **кўзлари** — эга, **бесаранжом** — кесим. Бу икки қисм аёллар-негизига нисбатан яхлитлигича сифатловчи бўлиб келаётир:

[(Ранги × бўзарган) + (кўзлари × бесаранжом) × аёллар-

Бу схемада аввалги схемага нисбатан битта янги белги — қўшув аломати — ишлатилди. Бу белги тенг боғланишни кўрсатади.

Хуллас, гап таркибидаги ҳар бир мустақил сўзни ўзича битта бўлак деб кетавериш нотўғри, чушқи бўлак ўз қурилиши жиҳатидап якка сўзга, бирикмага, ҳатто гапга тенг синтактик бирлик билан ифодаланиши мумкин.

Бизни бу ерда қизиқтираётган ҳодиса гап бўлагининг бирикма ёки гал билан ифодаланишидир. Мисоллардап аён бўлдики, эркип боғланмаларда биттадан ортиқ сўзнинг (негизининг) бир синтактик вазифада келиши нутқда кўп учрайдиган ҳодиса. Шундай экан, ашиқки, яхлитлигича бир синтактик вазифада келиш иборани эркип боғланмадан фарқловчи белги бўла олмайдп: яхлитлигича бир синтактик вазифада келиш иборага ҳам, ибора бўлиб бирлашмаган сўзлар гуруласига ҳам хос.

Демак, яхлитлигича бир синтактик вазифани бажарип хусусияти иборанинг моҳиятини очип бермайди. Кўришадикп, диққатни ибора билан контекст орасидаги муносабатга эмас, балки иборанинг ўз ички томонига қаратип керак.

Юқоридаги мисолларга қайлайлик. Каби петга **икки киши** кирди гапнда **икки киши** бирвемаси кесимга (**кирди**) боғланиши жиҳатидап яхлитлик қозонган. Агар синтактик таҳлили давом эттирсак, **икки киши** бирикмасининг ўзини сифатловчи + сифатланмиш муносабатидаги негизлар деб тушуниш керак, демак, бу (икки-

ламчи) босқич таҳлилда уни синтактик қисмларга ажра-
тамиз.

Худди шунингдек, текислик уфқ билан туташган мисо-
ли ҳам жой- негизига яхлит ҳолигча боғланган, иккиламчи
синтактик таҳлилда у эга (текислик), тўлдирувчи (уфқ
билан) ва кесимга (туташган) ажралади.

Демак, юқоридаги каби ҳолатлар синтактик таҳлилга
йўл қўяди. Уларнинг яхлитлик қозониши фақат ташқи
синтактик боғланишидагина воқе бўлади. Ибора ана шу
нуқтада юқоридагича вазиятда келган эркин боғланмадан
фарқ қилади: ички қурилишини ҳам синтактик таҳлил
қилиш, бўлақларга ажратиш мумкин эмас. Масалан, Бу-
ларнинг ўрнига қирови тўкилмаган кет-
мончилар топиб қўйганман (А. Қаҳҳор, «Син-
чалак», 77) гапида қирови тўкилмаган сўзлари яхлитли-
гича кетмончилар сўзини аниқлаб келган. Аммо бу сўзлар-
ни ўз ичига эга (қирови) ва кесимга (тўкилмаган) ажра-
тиб бўлмайди, чунки унда бу икки сўз иборага эмас, эркин
гапга тенг бўлиб қолади.

ИБОРА ТАРКИБИДА СИНТАКТИК АЛОҚА

Ибора таркибини синтактик қисмларга ажратиш нега
мумкин эмас? Бундай ажратмасликка сабаб қилиб қўлини-
ча ибора таркибидаги сўзлар орасида синтактик алоқа
сўнган, ўлган бўлишини кўрсатишади. Яхшиси, шу жи-
ҳатдан эркин боғлангани ибора билан таққослаб кўрай-
лик.

Масалан, тўйни ўтказмоқ бирикмасини ўзгартиб, тўй
ўтказилди деб гап тузиш билан актив конструкция пассив
конструкцияга айланади. Бунда отнинг тушум келишиги
бош келишигика, феълнинг аниқ даражаси (нисбати) маж-
ҳул даражага (нисбатга) алмашади. Тўй ўтказилди гапи-
ни ўз навбатида тўйнинг ўтказилгани деб яна бир хил
бирикмага айлантириш мумкин. Бунда отнинг бош кели-
шиги қаратқич келишиги билан, кесимдаги -ди- замон
ясовчиси -ган- сифатдош ясовчиси билан алмашади, от-
нинг қаратқич келишиги туфайли сифатдошга эгалик аф-
фикси қўшилади.

Юқоридагича грамматик қайта тузишлар шу типдаги
ибораларга ҳам хос: орани бузмоқ — ора бузилди — ора-
нинг бузилгани, оғзини боғламоқ — оғзи боғланди — оғ-
зининг боғлангани каби. Демак, шу бир нуқтаи назардан

ёндашишнинг ўзиёқ кўрсатадики, эркин боғланма таркибидаги қисмлар орасида синтактик боғланиш қанчалик ҳаёт бўлса, ибораларнинг таркибидаги қисмлар орасида ҳам синтактик боғланиш шунчалик ҳаёт.

Ибора таркибидаги ҳоким ва тобе компонентларнинг грамматик боғланиши шу сўзларнинг эркин боғланишидаги грамматик табиатидан деярли фарқ қилмайди. Масалан, **кўтармоқ** феъли бош келишиқдаги сўз билан кесим сифатида боғланади, тушум келишиғидаги тўлдирувчини, жўналиш, чиқиш, ўрин келишиқларидаги тўлдирувчи ёки ҳолни бошқаради (бу боғланишларнинг барчаси ҳар бир гапда реаллашувви шарт эмас, албатта). Бу феъл бирор иборанинг компоненти бўлиб келганида ҳам ўзини худди шундай тутади: **кўнглини кўтармоқ, кўкка кўтармоқ, ёстикдан бош кўтармоқ** каби.

Қайси келишиқдаги сўз билан боғланишини бу феъл эркин боғланманинг компоненти сифатида қандай белгилаб турса, иборанинг компоненти сифатида ҳам шундай белгилаб туради.

Ибора компонентлари орасидаги грамматик боғланишнинг ҳаёт эканини яна бир нарсада яққол кўриш мумкин: бир келишиқни бошқаси билан механик равишда алмаштириб бўлмайди: ибора йўқолади. Масалан, **орага тушмоқ** иборасининг от компоненти — жўналиш келишиғида, уни чиқиш келишиғи билан алмаштириш мумкин эмас. Асли феъл компонент бундай алмаштиришга йўл қўяди: **қаердан тушмоқ**. Аммо от компонент йўл қўймайди. Агар **оранегизни ўрнига ўрта-** негизини ишлатсак, **ўртадан тушмоқ** деб тузиш мумкин, аммо унда ибора йўққа чиқади.

Кўришадикки, иборанинг ички қурилишида рўй берадиган грамматик ўзгариш ҳам, бирор грамматик ўзгаришнинг амалга ошириб бўлмаслиғи ҳам шу сўзларнинг грамматик табиатига мос ҳолда, шу тилнинг қонуи-қоидаларига тўлиқ бўйсунган ҳолда воқе бўлади. Бу эса ибора компонентлари бўлгани сўзлар орасидаги грамматик алоқа ҳаёт эканини, ўз кучини сақлаганини тасдиқлайди.

ИБОРА — ХОТИРАДА САҚЛАНУВЧИ ҚУИМА

Грамматик қиёфа жиҳатидан ибора эркин боғланмадан деярли фарқ қилмас экан, унда бу ички ҳодисани ўзаро фарқлаб олишда нимага суянамиз? Бу сўроққа бир сўз билан маънога деб жавоб бериш мумкин. Аммо маъно

жиҳатдан бир бутунлик қозониш ҳар иккисига ҳам хос: булар гўё яхлитлигича бир мураккаб тушунчани англатади. Юқоридаги мисолларимиздан **икки киши** бирикмаси миқдори аниқланган предмет тушунчасини англатиб келади, бу тушунча айрим-айрим ифодаланган миқдор тушунчаси билан предмет тушунчасининг бирлашувидан таркиб топади. Бир тушунчага бундай бирлашув нутқ жараёнининг ўзидатино мавжуд бўлади, тилда бундай яхлитлик бўлмайди. Нутқ ситуациясига қараб бу бирикма **уч киши, бир киши** деб ҳам, **икки аёл, икки колхозчи** деб ҳам тузилиши мумкин эди. Бундай ўзгаришлар натижа-сида нутқда яхлитлигича гавдаланувчи мураккаб тушунчанинг компонентлари алмашади.

Ибораларда манзара тамоман бошқача. Улар яхлитли-гича бир синтактик вазифада келиши сабабли яхлит бир маънони англатмайди, балки, аксинча, тилда яхлит бир маънони англатувчи бирлик сифатида яшагани туфайли нутқда ҳам яхлитлигича бир синтактик вазифада келади. Кўринадики, иборанинг яхлитлик қозониши ҳар гал нутқ жараёнида воқе бўлмайди, балки нутқда бир марта яхлит-лик қозониб олгач, мазмунан ва шаклан доимий тус олиб, қуймага айланади. Шу тушунчани англатиш зарур бўлиб қолса, энди шу тайёр қуймага мурожаат қилаверамиз, уни ҳар гал тузмаймиз, балки тилда (хотирада) бор бойлик сифатида тайёридан фойдаланаверамиз.

Иборадаги бу ҳодисани сўздаги ҳодисага қиёс қилсак, уни англаш яна-да осонлашади. Мисол учун узоққа бор-май, юқоридаги гапимизда қатнашган **англаш** сўзини ола қолайлик. Бу сўз **англамоқ** феълининг ҳаракат шомил формасидир. Ясовчиси — **-ш-**. Бу қўшимча нутқ жараёнида, нутқ талабига кўра қўшилган, демак, бу қўшимча шу сўз-нинг доимий таркибий қисми эмас: **англа + ш** каби тузиш нутқда содир бўлади. Бу сўзнинг **англа-** қисми эса нутққа яхлитлигича киритилади, чунки **онг + ла** деб яшаш ҳар гал нутқ жараёнида воқе бўлмай, бир марта ясалган **англа-** тилда яхлитлигича яшайди; керагида шу яхлит ҳолича олиб ишлатаверамиз, ҳеч ким уни қайтадан ўзича **онг + ла** деб қўшиб тузмайди, демак, у **англа-** ҳолида бир қуймага айланган. Ибора таркибидаги сўзлар ҳам шу жиҳатдан ясама негиз таркибидаги қисмларни эслатади. Фарқ шуки, ясама негизли сўзда яхлит қуймага морфемалар бирлаш-са, иборада мустақил лексик негизлар бирлашади.

Демак, иборанинг дастлабки шаклланиши нутқ жараёнида (аниқроғи, индивидуал нутқда) воқе бўлади, бунда у ҳали яхлитланиш даврини бошдан кечиради. Кейинчалик, умумнутққа кўчгач, умумтил бойлигига айлангач, мазмунан ва шаклан яхлитлик қозониб, қуймага айланади ва энди нутққа яхлит, тайёр ҳолда киритилади.

ИБОРА ВА ТҶҒРИ МАЪНОЛИ ТУРҒУН БОҒЛАНМА

Юқорида айтилган фикрлардан аёнки, эркин боғланма синтактик бирлик бўлса, ибора семантик бирликдир. Шу сабабли ҳам ибора тилда бажарадиган вазифаси жиҳатидан сўзга яқин туради: сўзлар каби номинатив вазифани бажаради (бирор ҳаракатнинг, белгисинг ном бўлиб хизмат қилади).

Ибора билан ёнма-ён худди шундай номинатив вазифани бажарувчи бошқа ҳодисалар бўлмаганида эди, фикр юритишни шу ерда тўхтатиш мумкин эди. Гап шундаки, **Министрлар Совети, ижроия комитети, халқ суди** каби юзлаб бирикмалар ҳам номинатив вазифани бажаради, нутқда бир марта яхлитлик қозониб, кейинчалик тил бойлигига айланади, нутққа тайёр, яхлит ҳолича киритилади. Булар ҳам турғун боғланмалар деб юритилади. Бундай турғун бирикма билан ибора кўп жиҳатдан ўзаро ўхшаш: 1) тобе + ҳоким муносабатидаги биттадан ортиқ мустақил негиздан таркиб топади, 2) мазмунан ва шаклан яхлитлик қозонган бўлади, 3) номинатив вазифани бажаради, 4) нутққа яхлит ҳолда киритилади, 5) яхлитлигича бир синтактик бўлак вазифасида келади, 6) таркибини механик равишда ўзгартишларга йўл қўймайди ва бошқалар.

Ибора бундай турғун боғланмадан муҳим бир нуқтада фарқ қилади: бундай турғун бирикмадан англашилладиган маъно унинг таркибидаги сўзларга хос маъноларнинг оддий йиғиндиси сифатида гавдаланади ва бирикмадан яхлитлигича тўғри маъно англашилади. Демак, таркибидаги сўзларининг маъносини билган киши бундай турғун бирикманинг маъносини осонлик билан тушуна олади.

Иборадан англашилладиган маъно эса таркибидаги сўзларининг маъносига нисбатан иккиламчи, устама маъно, шу билан бир вақтда кўчма маъно бўлади (бу ҳақда кейинроқ алоҳида тўхталамиз).

Кўринадикки, турғун бирикмаларни ўз навбатида икки-га гуруҳлалаш зарур: тўғри маъноли турғун бирикмалар ва кўчма маъноли турғун бирикмалар. Булардан кейингисини бир сўз билан ибора деб юритдик:

ИБОРА ВА АНАЛИТИК ФОРМА

Юқориди иборани сўздан (қўшма сўздан), эркин боғланмадан, тўғри маъноли турғун боғланмадан фарқлаб олишга ҳаракат қилдик.

Биттадан ортиқ негиздан таркиб топган ҳодисалар ҳақидаги фикрларимиз тўлиқ бўлиши учун яна аналитик форма тўғрисида ҳам гапириш лозим. Чунки буларнинг ҳам иборага, шунингдек қўшма сўзга, эркин боғланмага қандайдир ўхшашлиги бор: негиз+негиз формуласи асосида тузилади.

Қўшма сўз ҳақида гапирганимизда, **кўра бошла, кўра қол, борган эди, борган эмас** кабилар асли қўшма сўз эмаслигини, балки булар лўғат бойлиги (лексик бирлик) сифатида содда негиз ҳолатида мавжудлигини таъкидлаган эдик. Булардаги иккинчи негиз турли грамматик маъноларни ифодалаш мақсадида нутқнинг ўзида қўшиб ишлатилади. Бундай ёрдамчи қисм доимий компонент бўлмайди, уни ишлатиш-ишлатмаслик, бирини иккинчиси билан алмаштириш мумкин. Шундай ўзгаришларда лексик негиз ўзлигини сақлайди, фақат грамматик характеристика турлича бўлади.

Юқорида саналган мисолларнинг мустақил қисми (буни етакчи қисм деб юритиш тўғрироқ) содда негиз билан ифодаланган: **кўра, борган**. Нутқда ёрдамчи қисм содда негизга қўшилиб ҳам, қўшма негизга қўшилиб ҳам келади: **таклиф қила қол, тамом бўлиб қолади** каби (мисолларни атайлаб ажратиб ёзилувчи қўшма сўзлардан келтирдик).

Ўз-ўзидан аёнки, ёрдамчи ишлатиш содда негизни қўшма негизга айлантирмаганидек, бирикма ҳосил бўлишига ҳам олиб келмайди. Чунки бирикма камида иккита мустақил лексик негизнинг ўзаро тобе+ҳоким формуласи асосида грамматик боғланиши билан ҳосил бўлади. Масалан, тубандаги гап бўлакларга шундай ажралади: **Э н д и I м е н I и ш и I б о ш л а й б е р а й м и?** (А. Қаҳҳор, «Икки ёрти — бир бутун», Та, I, 146).

Бу гапдаги охириги бўлак (жесим) икки негиздан таркиб топган, ammo шулардан иккинчиси ёрдамчи: ҳаракат маъносини биринчи негиз англатади, иккинчи негиз эса шу ҳаракатнинг қай тарзда рўй беришини тасвирлайди. Биринчи феъл — зарурий, доимий қисм, асли гап бўлагининг танаси — шу лексик негиз. Иккинчи феъл эса доимий қисм эмас, уни ташлаш ёки алмаштириш мумкин: **бошлайми?**, **бошлай қолайми?** каби.

Хуллас, бирикма ҳосил бўлиши учун иккита негизнинг ўзаро боғланиши етарли эмас, боғланувчи қисмларнинг лексик негиз бўлиши, демак, лексик жиҳатдан тенг ҳуқуқли негизлар бўлиши талаб қилинади. Гапдаги бўлакларнинг миқдорини белгилашда ҳам ёрдамчи негизлар назардан соқит қилинади. Ана шу жиҳатдан ёндашиб ҳам гап сўзлардан эмас, бўлаклардан таркиб тошади дейиш тўғри.

Ёрдамчи негиз олиб ишлатилиш эркин бирикмага ҳам, тўғри маъноли турғун бирикмага ҳам, иборага ҳам хос. Масалан, ...агар бу можародан кейин фақат ўзингизнинггина обрўйингиз тушган бўлса, сиз билан гаплашиб ўтиришимизнинг ҳождати ҳам йўқ эди (С. Анорбоев, «Оқсой», 423) гапида **сиз-**, **йўқ-** лексик негизлари (**сиз билан**, **йўқ эди** шаклларида), **бу можаро** бирикмаси (**бу можародан кейин** шаклида), **обрўй(и)** тушди ибораси (**обрўйингиз тушган бўлса** шаклида) ёрдамчи олиб келган.

Кўринадики, ёрдамчи ишлатиш грамматик конструкция сифатида биз юқорида танишиб чиққан ҳодисаларнинг барчаси учун умумий. Ибора билан унга қиёсланган бошқа ҳодисалар орасидаги жузъий фарқ шундаки, баъзи ибораларда ёрдамчи уларнинг доимий таркибий қисми сифатида қатнашади, буларда ёрдамчини ташлаб бўлмайди. Масалан, **суяк-суяг(и)дан ўтиб кетмоқ**, **тўн(и)ни тескари кийиб олмоқ** каби ибораларнинг охиридаги ёрдамчи бу ибораларнинг доимий компонентига айланган. Баъзи ибораларда ёрдамчини ташлаб бўлмайди-ю, ammo алмаштириш мумкин. Масалан, **мия(си) ғовлаб кетди** — **мия(си)ни ғовлатиб юбормоқ** иборасида бўлгани каби.

Хуллас, ёрдамчи олиб ишлатилиш сўз, эркин боғланма, турғун боғланма учун умумий хусусият бўлиб, грам-

матик ҳодиса сифатида талқин қилиниши ва санаб ўтилган ҳодисаларнинг моҳиятини баён этишда назардан соқат қилиниши керак.

ИБОРА ВА МАҚОЛ, АФОРИЗМ

Ибората ўхшаб кетадиган, шу сабабли иборалар билан бир қаторга қўйиб, фразеология доирасига киритиб юриладиган баъзи бошқа ҳодисалар ҳам бор. Булар — мақол, афоризм, қанотли сўзлар.

Умуман, фразеологиянинг ўрганиш объектини кенг тушуниш ва тор тушуниш мавжуд. Фразеологиянинг ўрганиш объектини кенг тушунувчилар бу соҳада, иборалардан ташқари, мақол, афоризм, қанотли сўзлар ҳам ўрганилиши керак дейдилар; фразеологиянинг ўрганиш объектини тор тушунувчилар эса ибораларнинг ўзигина ўрганилиши лозим дейдилар.

Фразеологиянинг ўрганиш объектини тор тушуниш тўғрироқ деб биламиз. Чунки ҳодисалар орасида фақат ташқи ўхшашликнинг бор бўлиши уларни ягона системага бириктириш учун етарли асос бўла олмайди. Том маънодаги фразеологик бирикмалар (иборалар) унга ўхшаб кетувчи ҳодисалардан фарқлалиши ва ажратиб ўрганилиши лозим.

Ибора билан мақол бир-бирига ўхшаш, ammo параллел ҳодисалардир. Мақол комлот қонуниятларини кузатиш, турмуш тажрибаларига суяниш асосида чиқарилган хулосаларнинг қисқа ва мазмундор ифодасидир. Мақол мазмунан воқеликка бевосита қаратилган бўлиши ёки мажозга асосланган бўлиши мумкин. Биринчи тур мақол ўзи англаётган воқеликка қарата ишлатилади. Масалан, **Ер ҳайдасанг, куз ҳайда, куз ҳайдамасанг, юз ҳайда** мақоли ерни вақтида ҳайдаш зарурлигини англатиш мақсадида келтирилади. Бундай мақоллардан англашиладиган мазмун тўғри маъноли турғун боғланмаларни эслатади.

Мажозга асосланган мақоллар, табиий, айнан ўзи англаган воқеликка нисбатан эмас, балки ўхшаш воқеликка нисбатан келтирилади. Масалан, **Қўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис** мақоли таркибидаги сўзларни ҳеч ким тўғри маъносида тушунмайди. Бу мақолдан «Атрофингдаги кишилар ўзини қандай тутса, сен ҳам ўзингни шундай тут, улардан фарқланиб қолма» деган мазмун англаши-

лади. Бундай мақоллардан англашиладиган мазмун иборалардаги каби гавдаланади. Фарқ шундаки, иборадан англашиладиган маънони, худди сўздан англашиладиган маъно каби, таърифлаши мумкин; мақолдан англашиладиган мазмун эса тасвирий йўл билан очилади. Иборадан англашиладиган маъно луғавий бўлади, шунга-кўра ибора луғавий бирлик ҳисобланиб, тилнинг луғат бойлигига киради; мақолдан эса панд-насихат, йўл-йўриқ кўрсатиш йўсинидаги мантиқий умумлашма англашилади, у кенг мазмунли ва ихчам шакли бадий асар ҳисобланади.

Мақол билан ибора баъзан дуч келиш мумкин. Бунга қуйидаги мисолни келтириш kifой. Титимиз луғат бойлигида **қош қўяман деб кўз чиқармоқ** ибораси бор. Бу ибора «яхшилиқ қиламан деган ҳолда ёмонлик қилиб қўймоқ» маъносини англатади. Бу ибора кўпгина грамматик шаклларда (бўлишли ёки бўлишсиз шаклда, ҳар хил майл, замон, шахс-сон шаклларида) ишлатилади. Шу грамматик шаклланишларидаги бирида **Қош қўяман деб кўз чиқарма** тусини олади. Бунда ибора бўлишсизлик, буйруқ майли, II шахс, бирлик шаклида келган. Тасвирланаётган иборанинг худди шу шакли мақолга тенг.

Яна бир неча мисол: **кўрпа(си)га қараб оёқ узатмоқ** — ибора, **Кўрпанга қараб оёқ узат** — шу иборанинг мақолга тенг шакли; **аравани қуруқ олиб қочмоқ** — ибора, **Аравани қуруқ олиб қочма!** — шу иборанинг мақолга тенг шакли; **беш панжа(си)ни оғз(и)га тиқмоқ** — **Беш панжангни оғзинга тиқма!**; **темирни қизигида босмоқ** — **Темирни қизигида бос!** каби.

Мисоллардан кўринадиги, иборанинг маълум бир шакли мақол ҳолатида бўлиши мумкин. Аммо шу асосда ибора билан мақолни тенглаштириш ярамайди. Юқоридати мисолларда ибора билан мақол бутун билан қисм муносабатини акс эттиради.

Ибора билан мақолнинг бундай бир асосга бирлашуви оз учрайди. Бу тур мисолларнинг қиймати шундаки, улар ибора билан мақолнинг бир хил ҳодиса эмас, балки параллел ҳодисалар эканини яхши намойиш қилади.

Иборанинг мақолдан яна бир фарқи шундаки, мақоллар ўз грамматик қурилиши жиҳатидан доим гапга тенг бўлади, ибораларда эса бу жиҳатдан бир хиллик йўқ: улар бирикмага тенг ҳам, гапга тенг ҳам бўла олади. Кў-

рйнадики, бу фарқ иборани мақолдан ажратғишда ёрдамчи белги вазифасини ўтайди холос.

Баъзи мақолларни иборалар қаторига киритиш-киритмаслик хусусида иккилапни бўлиши мумкин. Аммо иборалардан афоризмларни, пупингдек қанотли сўзларни фарқламаслик гуноҳ. Чунки ибора — тилининг луғат бойлигидаги бир элемент, уни кимдир тузган, унумпутққа киритган, аммо ҳозир иборанинг яратувчиси мутлақо номаълум, у умумхалқ бойлигига айланган (шу нуқтада иборага мақол ўхшаш). Афоризмларда ва қанотли сўзларда уларнинг автори маълум бўлади, улар нутқда қитата каби ишлатилади, умумхалқ бойлиги деб қаралмайди, тилининг луғат бойлигига кирмайди.

Ибора, мақол, афоризм, қанотли сўзлар (булар қаторига баъзи мақбаларда топилмоқлар ҳам қўшилади) бир нуқтада умумиятга эга, у ҳам бўлса нутқ жараёнида тузилмаслиги, нутққа тайёр ҳолда киритилишидир. Мақол, афоризм кабиларни нутққа тайёр ҳолда киритиш маълум талаб асосида юз беради, албатта. Бундай талаб жуда кенг тарқалган бўлиб, унга ўзганинг нутқини айнан келтириш ҳолларининг барчасида амал қилинади. Шу сабабли бу талаб (нутққа тайёр ҳолда киритиш) иборани бошқа ҳодисалардан фарқлашда ҳам, мақол, афоризм каби ҳодисаларни иборалар билан бирлаштиришда ҳам асос бўла олмайди.

Икки нарсани қориштирмаслик керак: нутққа тайёр ҳолда киритиш талаби бошқа-ю, турғунлик белгиси бошқа. Мақол, афоризм каби ҳодисаларда ўзгаришнинг бўлмаслиги уларнинг турғунлиги сабабли эмас, балки ўзганинг нутқини айнан сақлаш талаби билан содир бўлади. Талаб ташқи, белги эса ички, шу ҳодисанинг ўзига хос бўлади. Шунга кўра бирор ҳодисанинг моҳиятини очишда ташқи талабга эмас, балки унинг ўзига хос белгиларига асосланиб фикр юритилади.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаш ўринли. Ўзгариш-ўзгармаслик бошқа-ю, турғунлик бошқа ҳодиса. Шу жиҳатдан афоризмни ибора билан қиёслаш самарали. Афоризм айнан кўчирма бўлгани туфайли ҳеч қандай ўзгаришга йўл қўйилмайди, аммо шу асосда унинг таркибидаги сўзлар турғунлик кашф этмайди. Иборалар эса бу жиҳатдан ҳар хил: ўзгаришга йўл қўймаслиги мумкин ёки маълум даражада йўл қўйиши мумкин. Аммо иборанинг таркиби қанчалик ўзгармасин, бундай ўзгариш, аввало,

тий системаси йўл қўйган доирада воқе бўлади, иккинчидан, бундай ўзгаришлар иборанинг турғунлигини бузмайди, шу турғунлик йўл қўйган даражада амалга оширилади. Акс ҳолда ибора йўққа чиқади.

ИБОРАНИНГ ГРАММАТИК ТАРҚИБИ

Энди иборага хос белгилардан бири турғунлик ҳақида тўхтаб ўтайлик. Бунда икки ҳодисани кўзда тутадилар: 1) иборанинг грамматик шаклларга кира олиши, 2) ибора лексик таркибининг ўзгара олиши.

Турғунлиқни ҳеч қандай ўзгаришга йўл қўймаслик деб тушуниш нотўғри, албатта. Аввало, грамматик ўзгаришлар барча туркум сўзларига хос бўлавермагани каби, ибораларнинг ҳам барчасига грамматик ўзгариш, табиий, хос эмас. Масалан, равиш туркумига тўғри келувчи ибораларнинг табиати шундай. Булар равиш сўзларнинг бир турига — маълум бир грамматик шаклда қотиб қолиб, ўз туркумидан равиш туркумига кўчган сўзларга — ўхшайди. Қиёс қилинг: **эрталаб — оёғини қўлига олиб, ўпкасини қўлтиқлаб; ўтакетган — ҳеч демайдиغان** каби.

Кўз очиб юмгунча, худо урган иборалари ҳам ҳоким компонентни феъл билан ифодаланган бирикмаларнинг худди шу шаклда қотиб, равишга, сифатга ўтиши натижасида ҳосил бўлган. Аниқроғи, иборага хос маъно эркин бирикманинг ана шу шаклда ишлатилиши жараёнида юзага келган, фразеологик маънонинг англашилиши учун шу шакл хосланган, бириктирилган.

Иборалар ичида грамматик шаклланишга юз тутмайдиганлари кўн эмас. Шунги ҳам ҳисобга олиш керакки, охириги композиентида ўзгариш юз бермаса, бундай иборада ҳеч қандай грамматик ўзгариш содир бўлмайди деб хулоса чиқариш ҳақиқатга тўғри келавермайди. Юқорида келтирилган мисоллардан **ҳеч демайдиغان, кўз очиб юмгунча, худо урган** ибораларида ҳеч қандай грамматик ўзгариш воқе бўлмайди, **ўпкасини қўлтиқлаб** иборасининг биринчи компонентида, **оёғини қўлига олиб** иборасининг биринчи ва иккинчи компонентида грамматик ўзгариш бўлади. Бу иборалар нутқда қайси шахсга нисбат берилса, шунга мос эгаллик аффикси (нисбатловчи) қўшилади: **оёғимни қўлимга олиб, оёғингни қўлингга олиб** каби.

Демак, бу ибора таркибидаги турғун қисмлар (морфемалардан келиб чиқсак) **оёқ (ғ) -, қўл-, ол-** ўзақлари ва **-ни,**

-га, -иб аффиксларидир. Эгалик аффиксига нисбатан бир оз бошқача фикр юритиш лозим.

Эгалик аффикслари системаси ҳам, келишик система-си ҳам грамматик категорияши таъкил қилади. Бу жиҳат-дап улар ўхшати. Аммо ибора таркибининг турғун аъзоси сифатида ёндашсак, бу икки грамматик категория ораси-даги фарқ яққол кўрилади. Образли қилиб айтганда, келишик формаларини ёнма-ён териб қўйилган турли рап-даги қоғозчаларга ўхшатиш мумкин бўлса, эгалик аф-фиксларинда худди шундай қоғозчаларни устма-уст тахлаб қўйган бўламиз. Келишик формалари (турли рапдаги қо-ғозчалар) ёйлиб тургани учун ҳар бири рўй-рост кўри-пади. Шунинг учун ибора таркибининг аъзоси сифатида қатнашган келишикни аниқ таъкидлаш мумкин. Эгалик аффикслари (турли рапдаги қоғозчалар) тахланиб турган-ли учун улардан фақат усткиси кўринади. Тахлашни қай-си бирдан бошласак, шунисигина кўрилади, албатта. Шу тахлам устида қайси бири туриши керак? Традиция-дан келиб чиқсак, биринчи шахсининг бирлигини ифода-ловчи **-(и)м-** аффикси деб жавоб берилади. Иккинчи қи-либ иккинчи шахсининг бирлик формасини қўямизми ёки биринчи шахсининг кўплик формасиними? Тахламдаги ик-кинчи ўрин биринчи шахсининг кўплик формасига берила-гани маъқул.

Бундай жойлаштиришлар тил системасидан келиб чиқиб амалга оширилади. Шу ҳодисага нутқ нуқтаи на-заридан ёндашсак, манзара ўзгача бўлиб чиқади: энг кўп ишлатиладиган форма — учинчи шахс эгалик аффикси.

Модомики ибора таркибда қатнашуви лозим бўлган конкрет бир эгалик аффиксини нутққача аниқ айтиб бўл-маса, аммо иборага нисбатланиш хос бўлса, шу идеяни (нисбатланиш идеясини) кўрсатиб турувчи бирорта вакил қатнашуви зарур. Ана шундай вакил сифатида учинчи шахс эгалик аффиксини танлаш нутқ нуқтаи назаридан ҳам (буни юқорида таъкидладик), тил нуқтаи назаридан ҳам тўғри. Чунки эгалик формалари системасидаги энг кенг, маъхум маъноли аффикс — учинчи шахс аффикси. Шунинг учун бундай ибораларни **ўпкасини қўлтиқлаб, оёгини қўлига олиб** шаклида келтирдик. Бундай ёзишнинг бир нуқсони бор: учинчи шахс эгалик аффиксининг ўзи ишлатилаётгандек кўринади, бу аффиксининг шу грамма-тик категория идеясини ташувчи вакил экани белгилан-май қолади. Кейинги мақсадни қўзда тутиб бундай эгалик

аффиксини қавсларга олиб ёзиш тўғри бўлади: **ўпка(си)-ни қўлтиқлаб, оёғ(и)ни қўл(и)га олиб** каби.

Хуллас, бундай иборанинг доимий компоненти сифатида эгаллик категорияси қатнашади, ammo қайси шахс-сон эгаллик аффиксини қўшиш пўтўда аниқ бўлади. Танлаб, керагини қўшиш грамматик ўзгаришга олиб келади.

Демак, **ўпка(си)ни қўлтиқлаб** каби ибораларда охириги компонентда грамматик шаклланиш йўқ, ammo бошқа компонентда бор; бундай ўзгариш қайси компонентда содир бўлмасин, у иборага бир бутунлигича хос деб қаралади.

Кўринадики, ҳар хил туркумларга мансуб бир неча сўздан таркиб топиши иборанинг грамматик ўзгаришини сўзлардаги ҳолатдан мураккаб қилиб қўяди. Рағишга тўғри келувчи иборалар таркибида ҳам грамматик ўзгариш содир бўлиши бунинг яққол далилидир.

Фактларни кузатиш ибораларда грамматик ўзгаришлар кенг кўламда содир бўладиган ҳодиса эканини тасдиқлайди. Демак, иборанинг бу томонидан турғунлик қидириш ўзини оқламайди.

Турғун дейишда келишик аффиксини кўзда тутиш мумкин эмасми? Ҳақиқатда, **ўпка(си)ни қўлтиқлаб** ибораси таркибида биринчи компонентнинг тушум келишини аффикси билан ишлатилиши турғун. Лекин тушум келишини бу сўзлар ибора ҳосил қилиб тургани учун эмас, балки бу бирикувдаги иккипчи сўз шу келишикни талаб қилгани учун қатнашган.

Келишик аффикси қандайдир негизга қўшилиб ишлатилади, ўзича мустақил келмайди. Шунда ҳам бундай негизга келишик аффикси қўшилишини бошқа бир негиз талаб қилади. Масалап, бирор негизга тушум келишини аффиксининг қўшилиши ўтими феъл негизига тобеланиш натижасида рўй беради. Схематик йўсинда буни қуйидагича кўрсатиш мумкин: «негиз + **НИ** × ўтими феъл негизи». Бунда **-ни** аффикси қўшиладиган негиз қандай негиз бўлишини олдиндан белгилаш қийин, ammo **-ни** аффикси қўшилишини талаб қилувчи негизнинг грамматик табиати аниқ айтиб бериш мумкин. Шу асосда тушум келишини формасини фақат **-ни** деб эмас, балки «**-ни** + ўтими феъл негизи» деб кенгроқ тушуниш лозим бўлади. Бундай тушунишдан келиб чиқадиган энг кичик ижобий натижа шуки, табиати кескин фарқ қилувчи икки келишик-

ни — қаратқич ва тушум келишиklarини — қориптиришдан осонлик билан қутуламиз.

Кейинги мулоҳазалардан қатъи назар, қайси келишик аффиксининг қатнашуви ўзи қўшиладиган негизнинг эмас, балки бошқа бир негизнинг табиатига боғлиқ (қаратқич келишиги бу жиҳатдан ажралиб туради, албатта). Демак, келишик аффиксини бошқа бир негиз етаклаб юради. Ана шундай етакловчи негиз ўзгарса, янги негиз ўз табиатига мос келишик аффикси қўшишни талаб қилади. Хуллас, турғунликни келишик аффиксидан эмас, балки уни бошқарувчи негиздан кутиш керак.

ИБОРА ЛЕКСИК ТАРҚИБИНИНГ ТУРҒУНЛИГИ

Ана энди ибора таркибидаги сўзларнинг қалчалик турғун эканлиги билан танишайлик. Биз кузатган мингта иборадан икки юз ўттиздан ортиқроғи таркибидаги сўзларини ўзгартишга йўл қўяди. Демак, бундай ўзгаришлар ибораларнинг қарийб тўртдан бир қисмига хос.

Лексик таркибининг ўзгартишга бир ёки икки процент иборалар йўл қўйганида эди, бу ҳодисани мөнсимаслик, назардан соқит қилиш мумкин бўлар эди. Ибораларнинг 23 процентига учраши бундай ҳодисани истисно деб эмас, қонуний деб қараш лозимлигини кўрсатади.

Бир неча мисол (булар содда ва қўрғазмали бўлсин учун алмашинувчи қисмларни сурат ва махраж тарзида ёздик, суратга асосий, бош лексик таркиб деб қаралгани ёзилди):

$\frac{\text{кўнгл}}{\text{юраг}}$ (и) гаш тортди ,

$\frac{\text{юз}}{\text{бет}}$ (и) чидамади ,

уйга $\frac{\text{чўм}}{\text{бот}}$ моқ ,

бир $\frac{\text{бош}}{\text{чекка}}$ дан ,

$\frac{\text{ер}}{\text{паст}}$ га урмоқ ,

$\frac{\text{икки}}{\text{тўрт}}$ эллик ,

подадан олдин чанг чиқармоқ
аввал

қилдан қийиқ қидир моқ .
ахтар

Лексик таркибининг турғун бўлиши — ибораларнинг ўзига хос белгиларидан бири, аммо бу белги ибораларнинг тўртдан уч қисмини қамраб олади, тўртдан бир қисми эса бу талабга бўйсунмайди, уни чеклайди, умумий белгидан жузъий белгига айлантириб қўяди. Нима қилиш керак, ибораларга турғунлик хос деган тезисдан воз кечини керакми? Йўқ, албатта. Фақат турғунлик тушунчасига аниқлик киритиш лозим.

Аввало, ҳар қандай иборада юқоридаги каби лексик алмаштиришлар жуда чекланган бўлади (алмаштириш иккинчи, баъзангина учта негиз орасида юз беради). Шу алмашувчи негизларнинг биттаси ибора таркибида келади. Демак, бунда турғунлик бузилмайди, ибора таркибига мансуб сўзлар миқдори бир хил сақланади. Бундан ташқари, алмаштирувчи негизлар ўзаро синоним ёки яқин маъноли бўлади.

Ибора таркибида содир бўладиган лексик ўзгаришлар лексик алмаштириш билан чекланмайди, албатта. Бундай ўзгаришларнинг иккинчи турида ибора таркибига мансуб негиз (сўз) ташланади, ибора таркибидagi лексик негизлар миқдори камаяди ёки соддалашади. Бундай ўзгариш асосида тежамкорлик қонунияти, шунинг конкрет қўрилиши сифатида эллипе ҳодисаси ётади. Бир неча мисол (иккинчи вариантда тушиб қолувчи қисмини ўрта қавсларга олиб кўрсатдик):

ўз(и)ни [ўз(и)] еб қўймоқ ,
(дарёдан [бир] томчи ,
тоғни [урса—] толқон қиладиган ,
ўйлаб [-ўйлаб] , ўй(и)га етолмаслик .

Мисоллардан кўринадиги, ибора таркибидан беозоргина ташлаш мумкин бўлган қисмлар тушиб қолади. Бундай ўзгаришлар миқдор жиҳатдан ҳам кўп эмас (5 процентдан ошмайди).

Учинчи тур лексик ўзгаришда ибора таркибига ташқаридан сўз киритилади. Аммо бунда ҳам кўпинча ибора таркибидagi компонентларнинг миқдори ортмайди, балки компонентлардан бири содда негизли ҳолатдан жуфт пе-

ғизли ёки тақрорий неғизли ҳолатга ўтади (ортирилган қисми ўрта қавсларга олиб кўрсатдик):

[бир-] икки шингил ,
эс [-ҳаш] (и)ни таним қ ,
жон]-жон] деб каби.

Бу мисолларда лексик қўшиш эмас, балки лексик ташлаш юз бермаяптими? Ҳақиқатда бу жараёнлар бири иккинчисининг акси сифатида ўзаро боғлиқ. Ташлаш ёки қўшиш воқеа бўлаётганини субъектив эмас, балки объектив ҳал қилиш учун бундай ибораларнинг нутқда ишлатилишига қараб ҳукм чиқардик. Масалан, **бир-икки шингил** иборасининг шу вариантыда лексик қўшиш содир бўлган деб айтишга нутқда бу иборанинг **икки шингил** шакли жуда кўп ишлатилгани асос бўлди. Лексик ташлашни белгилаганда ҳам худди шундай объектив ўлчовга амал қилдик.

Умуман, лексик қўшиш ҳодисаси кўп эмас (5 процентга ҳам етмайди). Буларнинг кўпчилиги ибора компонентларининг миқдорини ўзгартирмайди ва табиий деб қабул қилинади.

Демак, лексик ташлаш ва лексик қўшиш ибора маъносини гавдалантиришда аҳамияти у қадар катта бўлмаган қисмда воқеа бўлади.

Ибора лексик таркибининг турғунлиги масаласини ҳал қилишда юқоридагича вариантланиш ҳодисаси билан ҳисоблашни зарур, албатта. Ҳар бир вариант нутқдан назардан лексик турғунлик ҳақида гапириш ўзини тўлиқ оқлайди. Кўп вариантли иборани бир бутун ҳолда кўзда тутиб лексик турғунлик ҳақида гапириш ўринли бўлармикан? Бизнингча, ўринли. Чунки ибора таркибидаги бирор неғизин ҳар ким ўзи истаган неғиз билан алмаштиравермайди ёки ўз истағи билан ташлайвермайди. Демак, қўшиш ёки ташлашнинг ҳам, худди алмаштиришда бўлганидек, маълум чек-чегараси бор. Бундай чек-чегара нутқда эмас, балки тилга ҳос. Хуллас, ибора лексик таркиби жиҳатдан турғун бўлади, бу турғунлик кўп вариантли ибораларда ҳар бир вариантга нисбатан кокрет ҳал этилгани маъқул.

Иборани ўзгармас тил бирлиги деб тушуниш нотўғри, албатта. Кўз олдидагизга турлича грамматик кўрсаткичлари бор ясама сўзни келтириш. Ахир унинг ҳам ҳамма қисмларини ўзгартиравермаймиз, балки маълум қисмла-

рини ўзгартирамиз. Иборада ҳам худди шундай: иборага бирлашувчи сўзларнинг табиати (умуман тилнинг қонун-қондалари) қанчалик йўл қўйса, иборанинг таркибида шунчалик ўзгаришлар воқе бўла олади.

Сўздаги турғун қисм (лексик пегмз) ва ўзгарувчан қисмга (турли грамматик кўрсаткичларга) иборада ҳам муқобил қисмлар бор. Бундай характеристика иборанинг ички қурилиши асосида эмас, балки иборанинг ташқи қурилиши (контекст билан боғланиши натижасида рўй берадиган ўзгаришлари) асосида берилади. Демак, иборанинг ҳам қандайдир пегмзи ва ўзгарувчан қисми бор.

ИБОРА ВА УНИНГ НЕГИЗИ

Ибора ва унинг негизи ҳақида фикр юритишдан аввал сўз ва унинг негизи тушунчаларига аниқлик киритайлик, чунки иборадаги бу ҳодисани сўзга қибсанганина ўрганиш мумкин.

Сўзсиз гап йўқ. Демак, гап энг камин битта сўздан иборат бўлади. Гапнинг белги-хусусиятларини бундай сўз нутқда кашф этади. Гап вазифасидагина эмас, бирор бўлак вазифасида келганида ҳам сўз грамматик жиҳатдан тўлиқ шаклланади. Бундай грамматик шаклланиш нутқ жараёнида содир бўлади. Кўринадикки, сўз деб тўлиқ грамматик шакллалган ва нутқда бирор синтактик бўлак вазифасида келган ҳодисани тушунар эканмиз. Шундан чиқиб келиб сўзни тил бирлиги деб эмас, нутқ бирлиги деб баҳолаш тўғри.

Масалан, **бузаман, бузишни** — шу сўзнинг грамматик шаклланишларидан иккитаси деймиз. «Шу сўзнинг грамматик шаклларида» дейиш хато бўлар эди, чунки бу икки шаклланиш шу сўзгагина хос эмас, балки шу туркумдаги юзлаб-минглаб сўзларга хос. Ҳатто «шу сўзнинг грамматик шаклланиши» деб юритишнинг ўзи ҳам янглиш, чунки сўз деганда тўлиқ грамматик шакллалган ҳолат тушунилади. Демак, грамматик шаклланиш сўзга эмас, балки грамматик шаклланиши билан сўз ҳолатига ўтувчи ҳодисага хос. Сўздаги ана шундай қисм тилшуносликда **негиз** деб ном олган.

Негиз термини адабиётларда ҳар хил мундарижа билан ишлатилади. Бу ўринда негиз терминини «туб ёки ясамалигидан қатъи назар, сўзнинг лексик маъно аниқла-тувчи ва грамматик шаклланишларда база бўлиб хизмат

қилувчи қисми» деган маънода ишлатдик. Бундай негизни грамматик негизлардан фарқ қилиш мақсадида лексик негиз деб номладик.

Мисолларимизга қайтайлик. Тилда тайёр ҳолда **бузаман, бузишни** каби сўзлар йўқ. Буларни нутқ жараёнида тузамиз. Тил бирлиги сифатида **буз-** негиз, **-а-, -ман** грамматик кўрсаткичлари мавжуд, нутқ талабига кўра шуларни сайлаб оламиз ва тил қонун-қоидалари асосида уларни бирлаштирамиз: **буз + а + ман**. Объектив воқеликка қараб бу ҳар уч қисмини алмаштириш мумкин (бунда ҳам маълум қонун-қоидалар бор, албатта): **бузаман, бузасан; бузаман, бузганман; бузаман, тузаман; бузаман, тузгансан** каби. Бошма-бошга санасак, мисолимиз сажкизта сўздан иборат. Одатда булар иккита сўзнинг грамматик шакллари деб қаралади. Асли булар иккита лексик негизнинг шу тур лексик негизларга хос грамматик шаклланишларидан бир нечаси. Кўринадики, турли-туман грамматик шаклланишларни сўзга бирлаштиришда лексик негизнинг айналлиги асос қилиб олинади: грамматик кўрсаткич ҳар қанча ўзгармасин, лексик негиз сақланса, шу сўз бошқа сўз бўлиб қолмайди деймиз. Шу нуқтага назардан қарасак ҳам, сўз деганда унинг лексик негизини кўзда тутар эканмиз.

Бошқача қараш ҳам мавжуд: **бузаман, бузасан...** кабиларнинг ҳар бирини сўзформа (словоформа) деб, ана шундай сўзформаларнинг йиғиндисини сўз деб тушунирадилар. Бу назарияга қўшилиш қийин. Биринчидан, нутқда ҳар гал конкрет бир шаклланиш қатнашади, бир сўз (асли лексик негиз) юзта грамматик шаклга кира олса, шулар ҳеч қачон ҳеч қаерда қатор турмайди. Тилда шундай грамматик шаклланишлар учун хомашё вазифасини ўтовчи негизлар ва грамматик кўрсаткичлар бор, шуларни бирлаштириш қонун-қоидалари бор. Демак, «барча шакллар», аввало, тилда йўқ, қолаверса, нутқда ҳам ҳеч қачон жамланиб турмайди. Бундай «барча шакллар»ни фақат фараз йўли билан бунёд этиш мумкин.

Иккинчидан, «барча шакллар»да қатнашадиган грамматик қисм миқдоран саноқли бўлиб, юзлаб негизларнинг шаклланишида такрор-такрор ишлатилади. Демак, булар бирор негизга бирикитилган бўлмайди. Маълум бир сўзнинг (асли негизнинг) ўзига хос грамматик шаклланиш ҳақида (шундай грамматик кўрсаткич ҳақида) гапириб ўринли эмас. Кўринадики, негизга қўшилувчи грамматик

кўрсаткичлар универсал, умумий, улар конкрет бир лексик негизга бириктирилмаган бўлади. «Бир сўзнинг ҳамма грамматик шакли» дейиш шу жиҳатдан ҳам ҳақиқатга хилоф келади.

Асли сўз ва сўз форма терминлари айни бир ҳодисани атайди, демак, биттаси ортинчча. Ҳам пазарий, ҳам амалий жиҳатдан сўз терминининг ўзини сақлаб, унга нутқ бирлигини атовчи термин деб қараш тўғрироқ бўлади. Лексик бирлик деганда эса сўзни яхлитлиги эмас, балки ушунг лексик негизини тушунамиз.

Адабиётларда бузаман мисолини **бузмоқ** феълнинг (сўзнинг) ҳозирги-келаси замон биринчи шахс бирлик шакли деб, **бузишини** мисолини шу феълнинг (сўзнинг) ҳаракат номи, учинчи шахс эгаллик ва тулғум келишиги шакли деб тасвирлаймиз. Бундай изоҳлаш асосида маълум қий зиддият ётади, яъни негизнинг маълум бир грамматик шаклланиш кўриниши сўз-у, шу негизнинг барча бошқа грамматик шаклланишлари эса сўзформалар деган фикр келиб чиқади.

Сўз деб аталадиган бош шакл сифатида грамматик тузилиши (грамматик кўрсаткичлари бор-йўқлиги) жиҳатидан энг содда ҳолат танланади. Масалан, от туркуми учун бундай шакл бирлик ва бош келишик формасидир (эгаллик аффикси ҳам қатнашмаган бўлади, албатта). Грамматик шаклланиши жиҳатидан **қош** ва **қошларни** ўзаро тенг: ҳар иккисиде грамматик сон ва келишик маънолари бор. Фарқи шуки, бу маънолар иккинчисиде аффикс билан ифодаланган. Ҳақиқатда эса **қош** ва **қошларни қош**-лексик негизи грамматик шаклланишининг икки кўриниши.

Феъл туркумида манзара от туркумидагидан бошқачароқ: **тузаман**, **туздим** кабилар **тузмоқ** феълнинг (сўзнинг) икки шакли дейилади. Бунда сўз деб олинувчи бош шаклнинг ўзиде аффикс (**-моқ**) бор, бошқа шакллар шу аффиксни олиб ташлаб, кейин ҳосил қилинади. Асли **тузаман**, **туздим**, **тузмоқ** кабилар **туз**-лексик негизи грамматик шаклланишининг уч кўринишидир.

Хуллас, лексик негиз бор ва сўз бор. Лексик негиз тил бирлиги, сўз эса нутқ бирлиги. Лексик негизни луғавий бирлик деб, аниқроғи — лексик бирлик деб юритамиз. Лексик негизнинг тўлиқ грамматик шаклланиши билан сўз юзага келади (агар грамматик шаклланиш бўлмаса, негиз ҳақида гапириш ўз-ўзидан ортинчча бўлади).

Юқорида сўз ва унинг негизига қарата айтилган фикрларни иборага татбиқ этиб кўрайлик. Иборани лексик таркиби ва грамматик қурилиши жиҳатидан ўрганиш унинг таркибда ўзгармас (доимий) ва ўзгарувчи компонентлар борлигини кўрсатади. Бундай компонентлар иборанинг лексик таркибида ҳам, грамматик таркибида ҳам мавжуд.

Ибора лексик таркибининг ўзгариши билан иборанинг лексик вариантлари ҳосил бўлади. Бундай ўзгариш иборага тил бирлиги (луғавий бирлик) сифатида хос. Бунга иборанинг компоненти бўлган сўзни ташлаш, алмаштириш каби ҳодисалар кирди: **кечани кеча, кундузни кундуз демай — кеча-кундуз демай, бўйн(и)га тушмоқ — гардан(и)га тушмоқ** каби.

Ибора грамматик таркибининг ўзгариши билан иборанинг грамматик вариантлари ҳосил бўлади. Бундай ўзгариш ҳам иборага тил бирлиги сифатида хос бўлади: **маза(си) қочди — маза(си)ни қочирмоқ, ючиқ кўнгил — кўнгл(и) очиқ** каби.

Грамматик ўзгариш иборани контекстга сингдириш муносабати билан ҳам юз беради. Булар ташқи грамматик ўзгаришлар бўлиб, иборанинг вариантланиши деб қаралмайди. Масалан, ибора контекстга боғлиқ ҳолда эгалик аффиксини олиб ўзгариши шумар жумласидандир: **гапимиз бир ердан чиқсин, гапингиз бир ердан чиқсин; кўнглим тўқ, кўнгли тўқ** каби. Бирикмага тенг қурилишли феъл иборанинг майл, замон, шахс-сон кўрсаткичларини олиб ўзгариши ҳам иборанинг ташқи грамматик ўзгаришидир: **сўз бердим, сўз берасиз, сўз бермаса, сўз берган эди** каби.

Мана бу мисолларда юқоридаги ҳар икки хил грамматик ўзгариш айни вақтда воқе бўлади: **гапимда тураман, гапингда тур; гапингизга кираман, гапингизга кирсин** каби.

Гапга тенг қурилишли иборада кесим компонентдаги шахс-сон кўрсаткичигина иборанинг таркибий қисми ҳисобланади, майлда, замонда ўзгариш эса сўзловчи томонидан нутқ жараёнида белгиланади: **кўнгли тўлмади, кўнглинг тўлмаган бўлса** каби.

Хуллас, иборанинг лексик таркибини ўзаро боғлашда қатнашадиган грамматик кўрсаткичлар иборанинг доимий таркибий қисмига хос бўлади, қолган грамматик кўрсаткичлар контекстда қўшилади. Контекстда қўшилувчи

грамматик характеристикаларни олиб ташласак, иборанинг негизи қолади. Масалан, **кўнглим хира** иборасининг негизини **кўн(ли)л-**, **хира-** негизлари, биринчи негиздаги бирлик, бош келишик, иккинчи негиздаги III шахс формалари ташкил қилади. (Бу саналган грамматик маънолар ноль кўрсаткичлидир). Эгаллик эса контекстда конкретлашади; замонда, майлда ўзгариш ҳам худди шундай: **кўнглим хира эди**, **кўнглим хира бўлган бўлса** каби.

Сўз тушунчасидан сўзнинг негизи тушунчасини фарқлаш лозим бўлганидек, ибора тушунчасидан иборанинг негизи тушунчасини фарқлаш ҳам керак. Сўз путк бирлиги бўлганидек, ибора ҳам путк бирлигидир. Тил бирлиги деб сўзнинг ҳам иборанинг ҳам луғавий маъно аниқлатувчи қисми — негизи пазарда тугилади. Сўздаги бундай қисمنى лексик негиз деб юритаётган бўлсак, иборадagi бундай қисمنى фразеологик негиз деб юритиш мумкин. Шу фикрлашимизни давом эттирсак, эркин боғланмаларга нисбатан ҳам негиз ҳақида гаширини ўришни бўлиб чиқади. Фарқ шундаки, сўз ва иборанинг негизи шунда мавжуд бўлади, эркин боғланманинг негизи эса путқда ҳосил бўлади.

ИБОРАНИНГ МАЪНОСИ ҚАНДАЙ ГАВДАЛАНАДИ?

Иборани бошқа ҳодисалардан фарқлаган ҳолда луғавий маъно аниқлатувчи бирлик дер эканмиз, даставвал унинг сематик ҳодиса эканлиги тан олган бўламиз. Ҳақиқатда ҳам иборанинг моҳиятини, унинг бошқа тил ҳодисаларидан фарқини шу томони белгилайди.

Иборанинг маъноси қандай гавдаланар экан? Бундан аниқлаб олиш учун айни шу сўزلардан таркиб топган эркин боғланма билан иборани ўзаро таққослаш кифой. Қуйидаги мисолларга диққат қилинг:

...Мингбоши ёнидан жўй олиб чўккалаб ўтириб, гапга юғиз очди (Шариф Ризо, «Қор ёнди, излар босилди», 86).

...Ўз вазияти ҳақида сўзлаш учун **оғиз очганда** телефон ишдан чиқди (Ойбек, «Қуёш қораймас», 82).

Бу гапларда **оғиз очмоқ** бирикмаси таркибдаги сўзлар (лексик негизлар) ўз маъно мустақиллигини, эркинлигини сақлаб қатнашаётир. Бунда **оғиз очмоқ** бирикмасидан «жағлар орасида очиқлик ҳосил қилмоқ» тушунилади.

Бундай оғиз очиш бир неча мақсад билан воқе бўлади: овқатланиш учун, нафас олиш учун. Юқоридаги гапларда оғиз очишдан мақсад гашириш экани ана шу маънони англатувчи сўзларни келтириш билан конкретлаштирилган: гапга **оғиз очди**, сўзлаш учун **оғиз очганда**. Бундай ишлатишларда **оғиз очмоқ** бирикмаси эркин бирикма ҳолатида бўлади. Бунда **оғиз очмоқ** бирикмаси нутқ жараёнидаги объектив воқелик талабига қараб ё нафас олишга, ё овқатланишга, ё гаширишга нисбатан ишлатилаверади. Саналган уч ҳолатдан қайси бирига нисбатан ишлатилса, шуни кўрсатувчи контекст (сўзлар) ҳам қатнашади. Юқоридаги мисолларда бундай контекст вазифасини гапга, сўзлаш учун бажарган. Юқоридагича уч хил контекст аниқланган маъно **оғиз очмоқ** бирикмаси аниқланган маънога ташқаридан қўшилади, **оғиз очмоқ** бирикмасининг ўзи эса жағлар орасида очқилик ҳосил этилишига аниқлаб келади. Бу маъно **оғиз очмоқ** бирикмаси таркибидаги лексик негизларга хос маъноларнинг оддий йиғиндисини сифатида гавдаланади. Бунда **оғиз** сўзи физиологик органини аниқлаш маъноси билан, **очмоқ** эса «юмуқ (ёшиқ) ҳолатни очиқ ҳолатга келтирмоқ» маъноси билан қатнашади.

Энди мана бу мисолларга эътибор беринг:

Нобуд бўлган қўйлар ҳақида на Матлуба, на Миразим **оғиз очмади** (С. Абдуқаҳор, «Ҳаётнинг бошланиши», 177).

Шерматов ҳозир пимадан **оғиз очса**, раисга калтак бўлиб тушмоқда (Ҳабиб Нуъмон, «Ёшнингда берган кўнгил», 172).

Бироқ бирон марта ҳам укамни олиб кетаман деб **оғиз очмади** (Р. Файзий, Она, «Кўнрақларимиз қиссаси» тўплами, 51).

Оғиз очмоқ бирикмасини бундай ишлатиш юқорида айтиб ўтилган уч ҳолатнинг биттаси — гашириш — асосида воқе бўлган. Аввалпидан фарқ шундаки, бу бирикмага гап, сўз, гашириш каби сўзлар боғлашиб келмайди. **Оғиз очишнинг** гашириш учун содир бўлишини кўрсатувчи контекст ишлатилмай қўйгач, бу маънони аниқлаш **оғиз очмоқ** бирикмасининг ўзига юқланади. Сўнтра бирикмасининг эркин ҳолатдаги маъноси орқа планга ўтади, асосий ўринни кейинги, янги маъно эгаллайди. Бу бирикма аниқлаб келган янги маъно («гашира бошламоқ») энди унинг таркибидаги сўзларга хос маъноларнинг оддий

ийгиндиси сифатида келиб чиқмайди. Бу янги маъно **оғиз** ва **очмоқ** сўзлари маъноларидан мавҳумлашиш натижасида, шу маънолар устига қурилган устама маъно сифатида юзата келади. Бу кейинги маъно — **оғиз** ва **очмоқ** сўзларига айрим-айрим эмас, балки ҳар иккисига яхлитлигича хос маъно. Бундай маънони аниқлашчи **оғиз очмоқ** бирикмасини маъно мустақиллигини сақлаган сўзлардан таркиб топиб турибди дейиш мумкин эмас. Янги, устама маъно бу бирикмани яхлитлайди, мазмунан ва шаклан бир бутун ҳолга олиб келади. Бундай хусусиятли **оғиз очмоқ** энди эркин бирикма эмас, балки ибора.

Кўринадики, иборанинг пайдо бўлиши янги, устама маънонинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Ана шундай устама маъно аниқлашилмаса, ибора ҳақида гапириш ҳали эрта бўлади.

Юқоридаги иборанинг пайдо бўлиши ўзга бир ҳодисани ҳам бошлаб келган. Илгари, **оғиз очмоқ** эркин бирикмага тенг вақтда, унинг контексти бўлиб жўналиш-келишигидаги **гап, сўз, гапириш** кабилар келар эди. **Оғиз очмоқ** иборага айлангач, бундай сўзларни ишлатиш ортиқча бўлиб қолади. Энди бу сўзлар ўрнига янги маънога мос тушадиган янги контекст келади. Мисоллардан кўринадики, бу иборанинг контексти **ни ма ҳақида?**, **ни мадан?**, **ни ма деб?** каби сўроқларга жавоб бўлувчи сўзлар билан ифодаланади (**қўйлар ҳақида**, **ни мадан**, **укамни олиб кетамап деб**).

Демак, таҳлил қилинаётган эркин бирикма билан ибора ўзаро аниқлашчи маъноси жиҳатидангина эмас, балки қандай сўроқларга жавоб бўлувчи сўзларни бошқариб келиши жиҳатидан ҳам фарқ қилади. Эркин бирикма **ни ма қилишга?** (**ни ма қилиш учун?**) сўроғига жавоб бўлувчи сўзни талаб қилса, ибора **кимга ким ҳақида ёки ни ма ҳақида** (**кимдан ёки ни мадан**)? сўроқларига жавоб бўлувчи сўзларни талаб қилади. Юқоридаги мисолларда шундай контекстнинг янги кўриниши намойиш қилинди. Мана бу гапларда **оғиз очмоқ** ибораси **кимга?** сўроғига жавоб бўлувчи сўзни бошқариб келган:

Аммо у Мастон кампирга **оғиз очди-ю**, бабога қолди (М. Исмоилий, «Фаргона тонг отгулча», I, 73).

Тўлаган Қодиржонга **оғиз очгани** гал бермасди (С. Абдуқаҳҳор, «Ҳаётнинг бошланиши», 58).

Кўринадикки, **огиз очмоқ** иборасининг пайдо бўлиши тамоман янги контекстининг туғилишига ҳам олиб келган; семантик янгиликнинг контекстуал янгиликаниши ҳам келтириб чиқарган.

Иборанинг пайдо бўлиши ҳар гал янги контекстининг туғилишига олиб келавермайди албатта. Масалан, **оёғ(и)га бош урмоқ** эркин бирикма сифатида ҳам, ибора сифатида ҳам бир контекстга эга: **кимнинг?** сўроғига жавоб бўлувчи сўз билан боғланади. Аммо эркин бирикма билан ибора аниқлашган маънолар жиҳатидан кескин фарқ қилади. Эркин бирикма қимдир ўз бошини бошқа бир кишининг оёғига уришини аниқлатади, буида шу ҳаракат тўғридан-тўғри бажарилади, фақат жисмоний ҳаракат кўзда тутилади. Иборада эса бу жисмоний ҳаракатни айнаи бажариш шарт эмас, чунки ибора руҳий, маънавий ҳолатни аниқлатади («хокисор бўлмоқ», «хокисорлик қилмоқ»). Бу устама маъно мавҳум маъно сифатида гавдаланади, бевосита ҳар бир сўзнинг маъносидан келиб чиқмайди, балки ҳар уч сўзнинг бир бутун ҳолда мажозан ишлатилиши билан тузилади.

Қизиғи шуки, ҳар уч сўз юқоридаги ибора таркибида тўғри маъноси билан қатнашади, иборадан эса кўчма маъно аниқланади. Умуман, бугунги кунда **оёғ(и)га бош урмоқ** эркин бирикма сифатида ишлатилмай қўйган, фақат ибора сифатида янайдди. Ўтмиш воқелик тасвиридагина бу бирикмани икки планда — тўғри ва кўчма маъно планда — тушуниш мумкин:

Жуманиёз ака ўзи бориб, Хива хокинининг **оёғига бош урмоқчи...** (Ойдин, Гулсам, «Хўшоялар» тўплами, 187).

Иборанинг кўчма маъно аниқлиши таркибидagi сўзларининг кўчма маънода қатнашувига боғлиқ деган фикр ҳам бор. Бу фикр тўғри чиққани учун барча иборалар таркибида кўчма маъноли сўз қатнашган бўлиши керак. Ҳақиқатда эса кўчма маъноли сўз ибораларининг бир қисми таркибидagina қатнашади, бошқа иборалар таркибидagi сўзлар эса тўғри маъноси билан келади. Масалан, **отдан тушса ҳам, эгардан тушмаслик; тарвуз(и) қўлтиғ(и)дан тушди, тил(и)ни тишламоқ** каби иборалар таркибидagi барча сўзлар тўғри маъноси билан қатнашган, **бош(и) айланди, бош(и)дан кечмоқ, бош(и)ни оғритмоқ** ибораларининг биринчи сўзи, **кўнгл(и) қора, гап(и)га кирмоқ**

ибораларининг иккинчи сўзи, **бошдан оёқ, ич(и) қора** ибораларининг ҳар икки сўзи кўчма маъноси билан қатнашган. Ибора таркибидаги сўзларнинг тўғри ёки кўчма маънода қатнашуви махсус ўрганилиши лозим бўлган жуда муҳим масала. Лекин шу нарса аниқки, иборадан кўчма маъно англашилиши таркибидаги сўзларнинг кўчма маънода қатнашувига боғлиқ эмас. Чунки иборанинг маъноси таркибидаги якка-якка сўзларни кўчириш (кўчма маънода ишлатиш) билан эмас, балки иборага бирлашувчи барча сўзларни яхлитлигича кўчириш (кўчма маънода ишлатиш) билан юзага келади. Хуллас, иборадан англашиладиган маъно таркибидаги сўзларининг маъносига нисбатан иккиламчи маъно бўлади.

Ҳар қандай иборанинг маъноси иккиламчи маъно, шу билан бир вақтда кўчма маъно бўлади. Аммо бундай маъно ҳамма ҳолларда ибора таркибидаги сўзларнинг маъноси асосида изоҳланавермайди. Баъзан иборанинг маъноси билан таркибидаги сўзларининг маъноси ўзаро зид келадиган ҳам.

Масалаи, **аммамнинг бузоғи** эркин бирикмасидан келиб чиқиб шундай таркибли иборанинг маъносини («лапдавор», «лапашанг») изоҳлаш мумкин эмас. Шунингдек, **оёғ(и)ни қўл(и)га олиб** эркин бирикмасидан англашиладиган маъно худди шундай қурилишли иборадан англашиладиган маънони («ниҳоятда жадаллик билан») ишқор қилади. Шунга қарамай ибора тилда ўз маъноси билан яппайверади.

Демак, иборанинг маъноси таркибидаги сўзларининг маъносига нисбатан мустақиллик кашф этади. Бундай ҳолат маъноси таркибидаги сўзларининг маъноси асосида изоҳланадиган ибораларга ҳам, бундай изоҳлашмайдиган ибораларга ҳам хос. Фарқ шундаки, иккинчи тип ибораларда маъно ички (бирламчи) плансиз, шартли маънодек гавдаланади, биринчи тип ибораларда, ички (бирламчи) план ҳам қатнашгани тўғрисида, маъно кўп қиррали бўлади, гўё иборанинг маъносига эркин бирикманинг маъноси қотишиб туради.

Ибораларни фразеологик чатишма ва фразеологик бутунлик деб группалаш худди шу белги асосида — иборанинг маъноси билан таркибидаги сўзларининг маънолари орасидаги муносабатдан келиб чиқиб — амалга оширилади.

Иборанинг маъноси таркибидаги сўзларининг маъноси асосида изоҳланса, бундай ибора фразеологик бутунлик деб юритилади, аксинча бўлса, фразеологик чатишма дейилади. Кўпчиликни фразеологик бутунликлар ташкил этади: соф дил, йўлга солмоқ, енг шимариб, дўппи (си) яримта, бош (и) да ёнгоқ чақмоқ, икки гапнинг бирида каби. Юқорида келтирилган амманнинг бузоги, оёғ (и) ни қўл (и) га олиб иборалари фразеологик чатишмалардир.

ИБОРА ВА ПОЛИСЕМИЯ

Иборалар биттадан ортиқ лугавий маъноли англата олади. Бу уларнинг сўзга эквивалентлигини тасдиқлайдиган муҳим белгиларидан биридир. Биттадан ортиқ лугавий маъноли англата олиши билан ибора тўғри маъноли турғун боғланмадан, маъно ва афоризмда фарқ қилади.

Кузатишлар кўрсатадики, полисемия ибораларнинг тахминан 15 процентига хос. Масалан, **жон-жон (и) дан ўтиб кетмоқ** ибораси иккита лугавий маъноли англатади. Бу икки маъно учун умумий мундарижа — «аламли таъсир қилмоқ, қақшатмоқ». Ҳар икки маънода бирор предметнинг бирор шахста таъсири кўзда тутилади, шунга кўра бу ибора **нима?** ва **кимнинг?** сўроқларига жавоб бўлувчи сўзлар билан боғланади. Фарқ **нима?** сўроғига жавоб бўлувчи сўз туфайли келиб чиқади: бу ибора биринчи маъносида **совуқ, изгирин** каби сўзларга, иккинчи маъносида эса **гап, алам** каби сўзларга боғланади. Шу сабабли бу иборанинг маъноларини «жисмига аламли таъсир қилмоқ» ва «руҳига аламли таъсир қилмоқ» деб таърифлаш мумкин. Мисоллар:

1. Иван Василич роса очиб, **совуқ ҳам жон-жонидан ўтиб кетган эди.** (Ш. Тошматов, «Эрк қуши», 138).

2. Бунинг устига звенодаги қизларнинг гоҳ ҳазил, гоҳ шама қилиб айтганлари **жон-жонидан ўтиб кетарди.** (Р. Файзий, Фароғат, «Қишларимиз қиссаси» тўплами, 21).

Кўринадики, бу иборанинг маънолари қандай сўроққа жавоб бўлувчи сўзлар билан боғлашни жиҳатидан (бошқача қилиб айтсак, грамматик контексти жиҳатидан) бир хил. Фарқ — шу сўроқларга қандай сўзлар жавоб бўлиб келишида (бошқача қилиб айтсак, лексик контекстида).

Асли «совуқ»қа нисбатан ишлатилган бу иборани «гап», «киноя» кабиларга кўчириш янги маънонинг туғилишига олиб келган.

Мана бу иборанинг маънолари орасидаги фарқ бошқачароқ:

бош(и) айланди (кимнинг)

1. «бехуд бўлмоқ», «мувозанатини йўқотмоқ»;

2. (нимадан) «эсапकिрамоқ».

Мисоллар: 1. Назирқул яна келгап йўлдан қайтди. Кўзи тиниб, боши айланди.. (Саидахмад, «Хўжм», 141).

2. ... мулойим қараб қўйишларини, ... жилмайиб гапиршларини сезардим, буларнинг ҳаммасидан бошим айланарди. (О. Ёқубов, «Муқаддас», 52).

Кўринадики, биринчи маъно организмнинг касалланган ҳолатини, иккинчи маъно руҳий ҳолатини англатади. Бошқа жиҳатдан ҳам фарқ бор: бу ибора биринчи маъносидан тўлдирувчини бошқармайди, иккинчи маъносида эса **нимадан?** сўровига жавоб бўладиган тўлдирувчини бошқаради.

Кўп маъноли ибораларнинг ҳар бир маъноси ўзаро юқоридагича фарқланиши шарт эмас. Иборани полисемантик деб белгилашда лугавий мундарижанинг ҳар хиллиги асос қилиб олинади. Мана бу иборанинг ҳар уч маъноси шундай асосда фарқланган:

сўз бермаслик I (ким кимга)

1. «бошқаларга имкон бермай, нуқул ўзи гапирмоқ»;

2. «итоат қилмаслик», «ўз билгича иш тутмоқ»;

3. «баҳслашувда ютиб чиқишга қодир бўлмоқ».

Мисоллар: 1. Йўғон одам билан Набижон «етмиш йиллик қадрдон»дай қаймоқлашиб, бошқаларга **сўз бермасдилар**. (Шариф Ризо, Уч, «Қор ёғди, излар босилди» тўплами, 117).

2. — ... Олдин десанг менга асти **сўз бермасди**. Энди дастёрчиликка бўйиб эгиб қолди. (Х. Назир, «Кўкорол чироқлари», 154).

3. — ... Аммо Эгамберди машинцанинг қули. Тез орада унча-мунча механикка ҳам **сўз бермай қўяди** у. (Ойбек, «Олтин водийдан шабадалар», 280).

Иборалардаги полисемия маъноларнинг миқдори жиҳатидан сўздаги полисемиядан фарқ қилади, албатта: ибо-

ра энг кўпи 6—7 маъно англатиши аниқланди; сўзда эса маъноларнинг миқдори 15-20 тагача бўлиши луғатларда ўз аксини тошган. Бундай миқдорий фарқдан қатъи назар, сифат жиҳатидан иборалардаги полисемия сўзлардаги полисемиянинг деярли ўзгинаси: маъноларнинг тараққий этиш йўллари жиҳатидан, маъноларнинг ўзаро боғланиши жиҳатидан, маъноларнинг грамматик табиати жиҳатидан булар жуда ўхшаш. Кўринадикки, полисемия иборанинг сўз даражасида турувчи семантик ҳодиса эканини жуда ишонarli равишда тасдиқлайди. Алоҳида таъкидлаш лозим бўлган фарқ шуки, сўзда тўғри ва кўчма маънолар мавжуд, иборадан эса доим кўчма маъно англашилади.

ИБОРА ВА СИНОНИМИЯ

Иборанинг сўзга ўхшаб кетадиган яна бир томони синонимияда кўринадик. Ибораларда синонимия полисемиядан кўра кўпроқ: кузатилган ибораларнинг тахминан 25 проценти ўзаро синоним. Бир синонимия уясига олтитатача фразеологик синоним бирлашади, лексик синонимияда эса анча кўп бўлиши мумкин. Бу — миқдорий фарқ холос. Сифат жиҳатидан эса фразеологик синонимия лексик синонимияга жуда ўхшаш: синонимларни тайинлашда асосга олинувчи талаблар ҳар иккисиде деярли бир хил.

Синонимия — семантик ҳодиса. Шунга кўра иккита ва ундан ортиқ луғавий бирлик ўзаро синоним бўлиши учун айна бир маънони англатиши керак. Бу талаб — синонимияни белгилашдаги асосий талаб. Синонимлар ўзаро бирор жиҳати билан фарқланиб ҳам туради. Бундай фарқлар фразеологик синонимларда, жумладан, англатган маъно қиррасида, замонийлигида, нутқий ва стилистик хошланганлигида ва бошқа томонларида кўринадик.

Масалан, **бир ёстиққа бош қўймоқ, турмуш қўрмоқ, оила қўрмоқ** иборалари айна маънони — «оилавий ҳаёт кечирмоқ»ни — англатади ва шунга кўра ўзаро синоним ҳисобланади. Кўришиб турибдикки, бу иборалар асосида ҳар хил образлар ётади. Буларнинг маъно қиррасида ҳам фарқ бор: биринчи ва иккинчисида оилавий ҳаёт кечирибнинг «бошланғич, дастлабки даври» қирраси бўртса, учинчисида гўё «давомлилик, асослилик» таъкидланади. Бу синонимлар ўзаро нутқий характеристикаси билан

ҳам фарқ қилади: биринчиси умумнутаққа (аниқроғи, сўзлашув нутақига ва бадиий нутақ турига) хос, қолган иккитасида эса «расмий»лик белгиси бор.

Сўзларда бўлганидек, ибораларда ҳам синонимия ҳар бир луғавий маънодан келиб чиқиб тайинланади. Полисемантик иборанинг бир маъносига синоним бор-у, бошқасига бўлмаслиги мумкин. Масалан, **бўйн(и)га олмоқ** ибораси уч маъноли бўлиб, шу ибора биринчи маъносига («эътироф қилмоқ») тан олмоқ иборасига синоним, учинчи маъносига эса («бирор ишни бажаришга рағбатланмоқ», «бирор ишни бажаришга масъул бўлмоқ») **зимма(си)га олмоқ** иборасининг биринчи маъносига синоним. Мисоллар:

1а. Ўз айбларни виждонан **бўйнига оладиган** кунни ҳам бўлармикан? (П. Қодиров, «Уч илдиш», 378).

1б. Мана шуларнинг биронтасини ҳам сезмай қолдинг, айтсалар, **тан олмадинг** (Ш. Рашидов, «Бўридан кучли», 288).

2а. Зокир ўз **бўйнига олган** ташвишнинг нақадар қийинлигини энди сизди. (П. Қодиров, «Уч илдиш», 249).

2б. ... тегиримончи Мирза Аҳмадни чопиққа ўтказиб, унинг ишини ўз **зиммасига олган** эди (Ойбек, «Қуёш қораймас», 5).

Юқорида айтилган фикр ва қелтирилган мисоллар фразеологик синонимиянинг луғавий синонимия эканини тасдиқлайди. Бу тезисни қувватловчи яна бир ҳодиса бор. Синонимия муносабати сўзлар (лексик маънолар) орасида ёки иборалар (фразеологик маънолар) орасида бўлганидек, сўз билан ибора (лексик маъно билан фразеологик маъно) орасида ҳам мавжуд. Охириги тур синонимияни лексик-фразеологик синонимия деб юритадилар. Масалан, юқорида **бўйн(и)га олмоқ** иборасининг биринчи маъносини **эътироф қилмоқ** сўзи билан тушунтирдик. Демак, бу сўз юқоридаги иборанинг шу маъносига синоним.

Иборанинг (фразеологик маънонинг) сўзга (лексик маънога) синоним бўлиши ибораларнинг (фразеологик маъноларнинг) ўзаро синонимиясидан анча кўн: шундай семантик алоқа ибораларнинг тахминан 40 процентини мавжуд. Семантик жиҳатдан иборанинг сўзга эквивалент эканини исботлаш учун бундан кўра кучлироқ далил топилмаса керак.

ИБОРА ВА АНТОНИМИЯ

Иборанинг сўзга эквивалентлигини тасдиқловчи яна бир ҳодиса антонимиядир. Бу ҳодиса, сўзларда бўлганидек, ибораларда ҳам у қадар кўп эмас (2-3 процентни ташкил қилади). Антонимларни белгилаш асослари, худди синонимияда бўлганидек, сўз ва ибораларда деярли бир хил. Фарқ шундаки, сўзда лексик негизларнинг ҳар хил ёки фарқли бўлиши шарт қилиб қўйилади; иборада эса биттадан ортиқ лексик негиз қатнашади, шу сабабли барча лексик негизларнинг ҳар хил бўлиши талаб қилинмайди. Масалан, **истара(си) иссиқ** — **сўхта(си) совуқ**, **ерга урмоқ**—**кўкка кўтармоқ** антонимлари ҳар хил лексик негизлардан таркиб топган иборалардир. Мисоллар:

1а. Туҳфахон Насиба билан тенгдош: кулча юзли, оқ сариқдан келган, **истараси иссиқ**, анча босиқ, ҳар гапни ўйлаб, одамига қараб гапирадиган қиз (Ҳабиб Нуъмон, «Ёшликда берган кўнгил», 48).

1б. ... қоровул шу тобда унинг назарида жуда **сўхтаси совуқ** бир кимсага ўхшаб кетди (П. Турсун, «Ўқитувчи», 199).

2а. Ҳадеб мени мақтаб, уни **ерга ураверманг** ... (О. Ёқубов, «Тилла узук», 116).

2б. Тансиқ гўё бўрилгандай уҳ тортди. Шундай қариндошларни **кўкка кўтарган** дадасидан хафа бўлди у (Ойбек, «Олтин водийдан шабадалар», 380).

Антоним ибораларнинг айрим компонентлари айни шу сўз билан, синонимлар билан ифодаланиши мумкин. Масалан, **юраг(и) кенг**—**юраг(и) тор**, **кўнгил(и) жойига тушди**—**юраг(и)га ғулгула тушди** ибораларида антонимия муносабати иккинчи компонентлар туфайли юзага келган. Биринчи жуфт иборада бу компонентлар лексик антонимлар билан, иккинчи жуфт иборада эса маъно муносабати ҳосил этмайдиган сўзлар билан ифодаланган. Мисоллар:

1а. Ҳатто Мадрайимдек **юраги кенг** киши ҳам бу мототциклини кута бериб тоқати қолмади. (М. Муҳамедов, «Қаҳрамон изидан», 192).

1б. Қўйвер, ука, эр-хотинликда ўтади. Баъзи хотинлар **юраги торроқ**, гайирроқ

бўлади. (Х. Назир, Рашк, «Ўтлар туташганда» тўшлами, 134).

2а. — ... Ҳар борганимда бирор совға олмасам, кўнглим жойига тушмайди. (Р. Файзий, Тош ойна, «Қишиларимиз қиссаси» тўшлами, 100).

2б. Ер гурсиллаётгандек, тоғ ағдарилб тушаётгандек туюлди. Кампирнинг юрагига гулгула тушди. (Ойдин, Ширин келди, «Ҳижолялар» тўшлами, 78).

Антоним ибораларнинг деярли ярмига лексик антоним мавжуд. Сўз билан ибора орасидаги бундай антономия лексик-фразеологик антонимия деб юритилади. Бу ҳодисанинг мавжудлиги ҳам иборанинг сўзга эквивалент эканини қувватлайди: **феъл(и) кенг — зиқна, феъл(и) тор — танти; юз(и) ёруғ — уятли; юраг(и)га гулгула тушди — хотиржам бўлмоқ, тинчланмоқ каби.**

ИБОРА ВА ОМОНИМИЯ

Шаклан тенг келиш ҳодисаси — омонимия — ибораларда ҳам бор. Луғавий омонимиянинг умумий миқдори ҳисоблаб чиқилмаган. Лексик омонимия сўзларнинг 5 процентига учрайди деб белгиласак, фразеологик омонимия билан ибораларнинг тахминан 3 процентига дуч келамиз. Масалан, **дам бермоқ I — дам бермоқ II**. Бу иборалар айни шу сўзлардан таркиб топган. Омонимиянинг пайдо бўлишига биринчи компонентлар сабабчи: бу сўз биринчи иборада «ҳаво» маъноси билан, иккинчи иборада эса «чарчоқни чиқариш учун бирор фаолиятни тўхтатиш», «истироҳат» маъноси билан қатнашган. Бу иборалардан ўзаро боғланмаган бошқа-бошқа маънолар аниқлашади: ҳаво оқимини куч билан ҳайдаб киритмоқ — «истироҳат қилишга имкон бермоқ». Мисоллар:

1. Кейин писта кўмир солиб, қувурига маҳси кийдириб **дам берди**. (Саидахмад, «Хукм», 23).

2. Кўнглингни кенгроқ қил, ошиқма, асабишгга бир юз **дам бер**. (А. Мухтор, «Туғилмиш», 153).

Ибораларда омонимларгина эмас, худди сўзларда бўлганидек, омоформалар ҳам анчагина. Бир-бирига шаклан тенг икки ибора кўпинча бирор грамматик томони билан

ўзaro фарқ қилиб қолади, натижада фразеологик омоформалар ҳосил бўлади. Фразеологик омоформа билан лексик омоформа орасидаги асосий фарқ шуки, лексик омоформалар одатда ҳар хил туркум сўзлари бўлади, фразеологик омоформалар эса бир «туркум» иборалари бўлади. Масалан, **дам(и)ни кесмоқ I** («гапиртирмаслик») ва **дамини кесмоқ II** («таъсир кучини қайтармоқ, таъсир кучини йўқотмоқ») феъл иборалар бўлиб, ўзaro бир жиҳати билан — эгалик аффиксларининг ишлатилишида — фарқ қилади. Биринчи ибора ҳар уч шахс-сон эгалик аффикслари билан ишлатилади иккинчиси эса фақат III шахс-сон эгалик аффиксини олиб келади. Шунинг натижасида омоформа ҳолати тувилади: III шахс-сон эгалик аффикси билан ишлатилганида бу иборалар шаклан тенг келади, I, II шахс-сон эгалик аффиксларининг ишлатилишида эса фарқ қилади. Бундай фарқнинг содир бўлиши биринчи иборанинг кишиларга аталгани (кимнинг? — менинг, сенинг, бирор кишининг,...), иккинчи иборанинг эса нарсаларга аталгани туфайли юз беради (ниманинг? — бирор нарсанинг). Мисоллар:

1. Прокурор ниманидир аниқламоққа, луқма ташлаб **дамини кесмоққа** уринди (И. Раҳим, Ихлос, 336).

2. Йессиқнинг ва ёғлиқ овқатларнинг **дамини кесиш учун** ҳеч ким пиёладан, чойнакдан қўл-узмас эди (Ойбек, «Қутлуғ қон», 29).

Оғз(и)га олмаслик I («умуман истеъмол қилмаслик») ва **оғз(и)га олмаслик II** («умуман гапирмаслик») иборалари ҳам омоформалардир, чунки биринчи ибора доим бўлишсиз аспектда ишлатилади, иккинчи ибора эса бўлишли аспектда ҳам (**оғз(и)га олмоқ** шаклида ҳам) ишлатилади. Мисоллар:

1. ... чунки эрталабдан бери **оғзимга** бир тиллам поп **олганим йўқ** (П. Турсун, «Ўқитувчи», 154).

2а. «... энди уйланишни **оғзимга олсам**, мана шу дон урсин», — деб уни кўксига босди. (А. Муҳиддин, Давлат қораловчиси, «Ҳадя» тўплами, 4).

2б. — Бундан кейин Йўлчи номини **оғзингга олма**, уқдингми? (Ойбек, «Қутлуғ қон», 183).

Омонимия ҳодисасидан ташқари, омонимиклик ҳодисаси ҳам бор: ибора билан эркин боғланма ўзаро шаклланиб келади. Омонимиклик ҳолати ибораларнинг деярли ярмига хос. Масалан, **икки шингил** эркин бирикмаси ҳам бор (**икки шингил** узум каби), **икки шингил** ибораси ҳам бор (**икки шингил** таплашайлик каби). Нега бундай ҳолатни омонимия деб кетавермадик? Чунки омонимия тенг қийматли ҳодисалар орасида бўлади: аффикс билан аффикс орасида, сўз билан сўз орасида, ибора билан ибора орасида. Эркин боғланма билан ибора шундай тенг қийматли ҳодисалар эмас: ибора тил бирлиги, эркин боғланма эса нутқ бирлиги; ибора луғат бойлигига кирилади, эркин боғланма бўлса фақат нутқда мавжуд бўлади.

Бошқача ёндашиш ҳам бор: сўзнинг тўғри маъноси билан кўчма маъноси ўзаро қандай муносабатда бўлса, эркин боғланма билан ибора ҳам худди шундай муносабатда бўлади. Бундай ёндашиш тўғри эмас, албатта, чунки эркин боғланма билан иборани айни бир ҳодисага айлантириб қўяди. Бундан қатъи назар, иборалардаги омонимикликни сўздаги тўғри ва кўчма маънога тенглаштириб бўлмайди. Бундай омонимиклик сўзлардаги омонимиядан ҳам, иборалардаги омонимиядан ҳам мутлақо фарқ қилувчи ҳодисадир.

«Ибора ўзи каби қурилишли эркин боғланмадан ўсиб чиқади», — деган тезис кенг тарқалган. Ибораларнинг ярмида омонимиклик йўқ, демак, юқоридаги тезисни ибораларнинг ярмигина тасдиқлайди. Қолганлари-чи? Булар азалдан тилда ибора тарзида тузилган бўлиб чиқади. Масалан, **пашша қўримоқ** эркин боғланмаси бор ва шундан ўсиб чиққан **пашша қўримоқ** ибораси ҳам бор («вақтини бефойда ўтказмоқ» маъносини англатади). **Жон(и)ни ҳовучлаб** («бирор фалокатнинг воқе бўлишидан бениҳоя қўрққан ҳолда» маъносини англанади), **она сут(и) оғз(и)га келди** («ҳаддан ташқари қийналиб келмоқ» маъносини англатади) ибораларига омонимик эркин боғланмалар йўқ. Бу ибораларда асосга олинган тасвир воқеликда бўлмайди, бу тасвирларни мажозан ёки муболаға тарзидагина идрок этиш мумкин.

ХОТИМА

Иборани қатор белги-хусусиятлари бўйича унга ўхшаш ҳодисалар билан қийслаб чиқдик. Бу ҳодисалардан мақол ва афоризм тилшуносликда эмас, балки адабиёт-

йўқунликда ўрганилиши лозим. Аналитик форма эса грамматик ҳодиса деб баҳоланиши керак. Лексик негиз билан сўз ясаш вазифасидаги грамматик негиздан таркиб тошган қўшма сўзларни ҳам бошқа тил ҳодисаларидан ажратиш олиш қийин эмас. Қолган тўрт ҳодиса (қўшиб айтиладиган ва ёзиладиган қўшма сўз, эркин боғланма, тўғри маъноли турғун боғланма, ибора) учун умумий белги уларнинг биттадан ортиқ лексик негиздан таркиб топишидир. Бундай лексик негизлар қўшиб айтилса ва ёзилса, сўзга (қўшма сўзга) тенг бўлади, шунинг ўзиёқ уларни қолган уч ҳодисадан (эркин боғланма, тўғри маъноли турғун боғланма, иборадан) фарқлаб қўяди. Лексик негизларнинг қаерда бирлашуви жиҳатидан ёндашсақ, эркин боғланма қолган икки ҳодисадан ажраллиб қолади.

Иборани тўғри маъноли турғун боғланмадан фарқловчи белгилар қуйидагилар:

1) Умумий маъно таркибидаги лексик негизлар англатган маъноларнинг оддий йиғиндиси (йиғма маъно) сифатида эмас, балки устама маъно сифатида гавдаланади.

2) Доим кўчма маъно англашилади.

3) Кўчириш ҳар бир лексик негиз бўйича эмас, яхлитлигича содир бўлади.

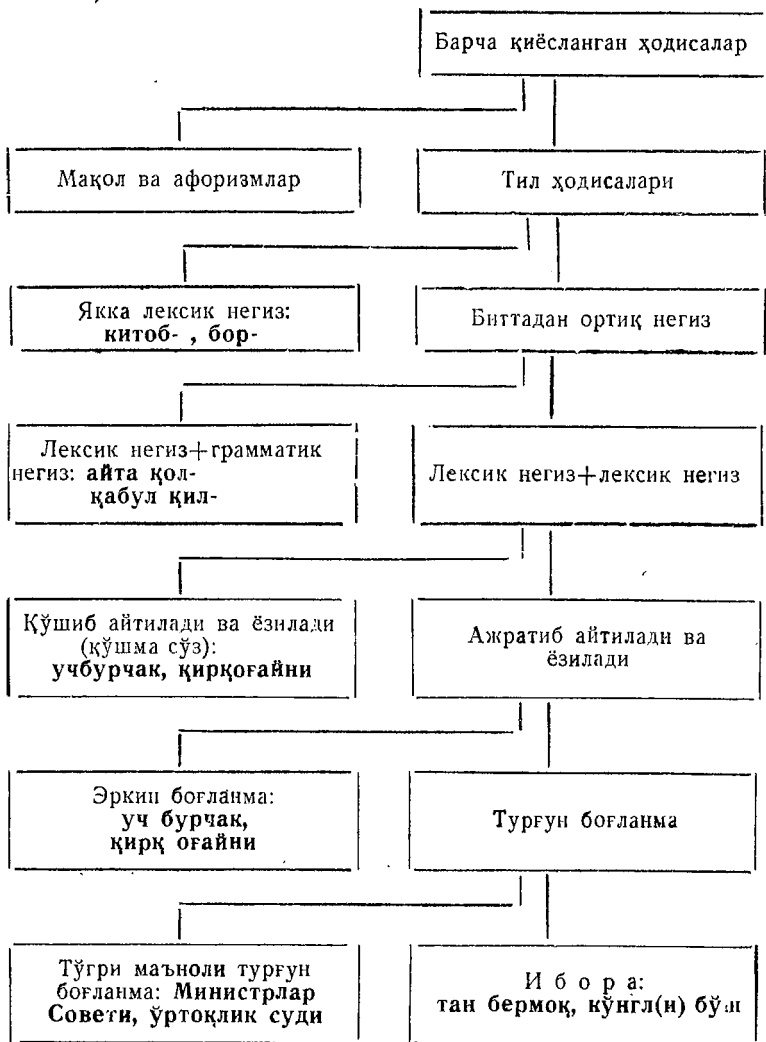
4) Яхлитлигича англатадиган маъноси таркибидати лексик негизларнинг маъносига нисбатан мустақиллик кашф этади.

Юқорида таъкидланган тасниф нуқталарини схемада шундай кўрсатиш мумкин: (кейинги бетга қаранг).

Таҳлил қилинган белги-хусусиятлари асосида иборага шундай таъриф бериш мумкин:

Биттадан ортиқ лексик негиздан таркиб тошган, тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапга тенг, мазмунан сўзга эквивалент, яхлитлигича устама кўчма маъно англатувчи луғавий бирликка и б о р а (фразеологик бирлик) дейилади.

«Луғавий бирлик» дейиш билан иборани эркин боғланмадан, «биттадан ортиқ» деб таъкидлаш билан содда сўздан, «лексик негизлар» деб таъкидлаш билан аналитик формадан, «бирикмага, гапга тенг» деб таъкидлаш билан қўшма сўздан, «яхлитлигича устама кўчма маъно» деб таъкидлаш билан тўғри маъноли турғун боғланмадан фарқлаймиз, «сўзга эквивалент» деб таъкидлаш билан луғавий бирлик сифатида яна қатор хусусиятлари борлигидан дарак берамиз.

МУНДАРИЖА

	Бет
Ибора ва сўз	3
Ибора ва эркин боғланма	9
Ибора ва синтактик таҳлил	15
Ибора таркибида синтактик алоқа	24
Ибора — хотирада сақланувчи қўйма	25
Ибора ва тўғри маъноли турғун боғланма	27
Ибора ва аналитик форма	28
Ибора ва мақол, афоризм	30
Иборанинг грамматик таркиби	33
Ибора лексик таркибининг турғунлиги	36
Ибора ва унинг негизи	39
Иборанинг маъноси қандай гавдаланади?	43
Ибора ва полисемья	48
Ибора ва синонимия	50
Ибора ва антонимия	52
Ибора ва омонимия	53
Хотима	55